

# FÂRÂBÎ'YE NİSPET EDİLEN YAZMA BİR MİZAÇ RİSÂLESİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER\*

İbrahim AKSU\*

## Öz

Bu çalışma, yazma eser kataloglarında ve modern dönemde hazırlanmış Fârâbî bibliyografyalarında filozofa ait olduğu belirtilen ve halen yazma halinde bulunan bir mizaç risâlesinin tanıtımını ve değerlendirilmesini amaçlamaktadır. İki ana başlıktan oluşan makalenin ilk kısmında, geçtiği kaynaklarda çoğunlukla *Risâle fi'l-Mizâc* yahut *Kitâb fi 'İlmi'l-Mizâc* başlığıyla kayıtlı olup bugüne değin -bilebildiğimiz kadarıyla- hakkında herhangi bir müstakil incelemede bulunulmamış eserin fiziksel tahlili yapılacak ve bu maksatla da yazma nüshalarının tavsifine ve bu nüshalar arasındaki ilişkinin tespitine çalışılacaktır. İkinci kısımda ise risâlenin muhtevası tahlil edilecek ve bu çerçevede eserin ismi, konusu ve Fârâbî'ye aidiyeti meseleleri açıklığa kavuşturulacaktır. Makalenin, söz konusu risâlenin tanıtımı ve değerlendirilmesi vesilesiyle ulaşmaya çalıştığı başlıca iki hedefi vardır. Bunların ilki ve daha genel olanı, İslam felsefesi içerisindeki pek çok disiplin tarafından farklı maksatlarla yaygın şekilde kullanılan ve bu bakımdan büyük önemi haiz mizaç teorisini münhasıran ve detaylıca inceleyen yazma bir eseri dikkatlere sunmaktır. Daha özel kabul edilebilecek bir diğeri ise, bir yandan filozofa ait eserlere dair yetkin bir liste elde edebilmek maksadıyla mevcut Fârâbî bibliyografyalarında kaydı bulunan yazma yahut matbu eserlerin önemli bir kısmının kapsamlı şekilde incelenmesine yönelik ihtiyaca bir kez daha vurgu yapmak, diğeri yandan da konu çerçevesinde oluşmuş akademik birikime katkı sağlamaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Fârâbî, Mizaç Teorisi, Mizaç Risâlesi, *Risâle fi'l-Mizâc*, *Kitâb fi 'İlmi'l-Mizâc*

## Some Considerations About a Manuscript On Temperament Attributed to Al-Fârâbî

### Abstract

This article aims to delineate and analyze a manuscript on temperament attributed to al-Fârâbî in the manuscript catalogs and bibliographies of al-Fârâbî written in modern period. The study consists of two main chapters. In the first chapter, I strive to make substantial analyses of this tract named as *Risâlah fi al-Mizâj* or *Kitâb fi Ilm al-Mizâj* in the sources. As far as we know, it has not been the object of any specialized study until now. For this reason, first of all, I describe present copies of the manuscript and try to show the relationships between them. In the second chapter, the content analyses of the *Risâlah* is carried out. In this regard, I attempt to specify the exact name and subject-matter of it and to examine its authenticity. There are two primary goals that the study targets to achieve by researching on the mentioned manuscript. One and

\* Bu makalenin temelleri, TÜBİTAK bursu sayesinde Yale üniversitesinde gerçekleştirmeye imkân bulduğum araştırmalar esnasında atılmıştır. Bu vesileyle, TÜBİTAK ve daha özelden de kurumun BİDEB birimine teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, özellikle kaynak temini noktasındaki yardımlarından ötürü kıymetli meslektaşım Ahmed Tahir Nur'a müteşekkir olduğumu da ifade etmek isterim. Çalışmanın ilk hali "el-Fârâbî On Temperament" başlığıyla *Fourth Annual Conference of the British Association for Islamic Studies* isimli sempozyumda tebliğ olarak sunulmuştur (Tuesday 11 April-Thursday 13 April 2017, Chester Centre for Islamic Studies, University of Chester). Makale boyunca gerek metinde gerekse dipnotlarda köşeli parantez [] içerisinde kaydedilen açıklamalar tarafımıza aittir.

\* Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [aksuibra-him34@gmail.com](mailto:aksuibra-him34@gmail.com).

Geliş T. / Received Date: 05/04/2017 Kabul T. / Accepted Date: 06/05/2017

more general of them is to present to the attention of researchers a treatise displaying a comprehensive and nuanced picture of the theory of Mizâj (Temperament), which is commonly used for diversified reasons by many disciplines within the scope of Islamic philosophy, and therefore, is highly significant. The other goal, which is more specified, is in one hand to emphasize one more time the need for reconsideration of a great deal amount of manuscripts or books recorded in the bibliographies of al-Fârâbî in order for gaining a qualified book list about al-Farabi's work, and on the other hand to contribute to the academic literature formed about this topic.

**Keywords:** al-Fârâbî, Theory of Temperament, Tract on Temperament, *Risâlah fi al-Mizâj*, *Kitâb fi Ilm al-Mizâj*

## GİRİŞ

İslam felsefesinin önceki felsefi geleneklerden tevarüs ettiği birikim arasında, evrende vuku bulan maddi oluş ve bozuluşu izah maksadıyla kendisine başvuru mizaç/karışım teorisi de yer almaktadır.<sup>1</sup> Kökleri Empedokles'in (M.Ö. 492-432) dört unsur teorisine kadar uzanan, Hipokrat (M.Ö. 460-375) zamanında nitelikler teorisine ve kısa bir zaman sonra da sıvılar teorisine birleştirilen,<sup>2</sup> nihai şekli ise büyük oranda Galen (M.S. 129-200) tarafından verilir ve tercüme döneminde de İslam dünyasına aktarılan bu teori, modern zamanlara değin tabiat felsefesinin ilgi alanına giren problemlere ilişkin oldukça elverişli ve o nispette de yaygın bir açıklama modeli olmuştur.<sup>3</sup> Klasik felsefi gelenekte tabiat felsefesinin en geniş çerçevesiyle fizik (es-Semâu't-

- 1 Mizaç teorisini İslam felsefesi çerçevesinde müstakil şekilde ele alıp inceleyen Türkçe çalışmalar az sayıdadır. Bununla birlikte, yakın bir zamanda yayınlanmış, önde gelen filozof ve kelamcıların teoriye yaklaşımlarının ortaya konduğu şu derlemenin literatürdeki boşluğu kısmen doldurduğunu ifade edebiliriz: M. Zahit Tiryaki, Kübra Bilgin Tiryaki (ed.), *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016). Ayrıca, konuyu İbn Sînâ özelinde ele alan şu iki çalışmaya da bu bağlamda dikkat çekilebilir: İbrahim Halil Üçer, "İbn Sînâ Felsefesinde Suret Anlayışı" (Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2014); İbrahim Aksu, "İbn Sînâ Felsefesinde Mizâc Kavramı ve Nefs ile Olan İlişkisi" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012).
- 2 Harun Kuşlu, Metin Aydın, "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri* içinde, ed. M. Zahit Tiryaki, Kübra Bilgin Tiryaki (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 9-10. Sıvılar teorisi, *Kan, Balgam, Sarı Safra ve Siyah Safra*'dan müteşekkil dört temel sıvının (ahlât-ı erba'a) insan ve hayvan vücudu içerisinde icra ettiği fonksiyonlara ilişkin bir teori olup temelleri eski Mısır'a kadar geri gitmektedir. Bununla birlikte yetkin şeklini Antik Yunanlılar elinde kazandığını söyleyebiliriz. Bkz. Abdullaziz Lebedî, *el-Kâmûsu't-tıbbiyyi'l-'Arabi* (Amman: Dâru'l-Beşir, 2005), 1034; Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: TDV Yay.,1989), 24; Albert S. Lyons, R. Joseph Petrucci, *Çağlar Boyu Tıp*, trc. Nilgün Güdücü (İstanbul: Roche, 1997), 153.
- 3 Teorinin özellikle Galen tarafından insanların karakter yapılarıyla ilişkilendirilen kısmı 19. yüzyılın sonuna kadar popülerliğini korumuştur. 20. yüzyılın başlarında revizyona tabi tutulan ve bu sayede işlevselliğini sürdürülebilmeyi başaran teori, günümüz tıp çevresinde hala dikkate alınmaya devam etmektedir. Bkz. Jerome Kagan, *Galen's Prophecy: Temperament in Human Nature* (Colorado: Westview Press, 1998), 4, 24-35; Erdemir, "Ahlât", 24.

Tabî'î), kimya (el-Kimyâ'), psikoloji (en-Nefs) ve tıp<sup>4</sup> gibi disiplinleri içerisinde barındırıyor oluşu<sup>5</sup> ise söz konusu teorinin bu alt disiplinlerce daha hususi amaçlar için kullanılması sonucunu doğurmuştur.<sup>6</sup> Ayrıca, her ne kadar

- 4 Tıp ve felsefe arasındaki ilişkinin mahiyeti, klasik İslam felsefesi literatürünün üzerine eğildiği problem alanlarındandır. Bu problemin alt başlıklarından birini ise tıbbın felsefi ilimler tasnifinde bir yerinin bulunup bulunmadığı, şayet varsa bunun neresi olduğu meselesi teşkil etmektedir. Söz konusu meselenin henüz kapsamlı bir şekilde açıklığa kavuşturulabildiğini söylemek mümkün olmamakla birlikte konuya dair yapılmış çalışmalar genel olarak tıbbın tabiat felsefesi ile olan ilişkisine vurgu yapmakta ve onun tabiat felsefesinin alt dallarından biri yahut da teorik ilkelerini ondan alan bir sanat şeklinde değerlendirildiğine işaret etmektedir. Tıbbın tabiat felsefesinin bir alt dalı oluşuna dair bkz. İbn Sina, "Risâle fi aksâmî'l-hikme", *İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi* içinde, thk. Halide Yenen, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 13; İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, c.2 (İstanbul: Dergâh Yay., 2005), 891; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtî'l-ülûm*, thk: Kamil Kamil Bekri, Abdulvehhab Ebu'n-Nur, c.1 (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Hadisîyye, 1968), 326-330. Konuya ilişkin ikincil literatür için bkz. Dimitri Gutas, "İbn Sînâ Devrinde Tıp Teorisi ve Bilimsel Metot", *İbn Sînâ'nın Mirası* içinde, derl. ve trc. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), 229-246; Jean Jolivet, "Classifications of the Sciences", *Encyclopedia of the History of Arabic Science* içinde, ed. Roshdi Rashed, c.3 (London: Routledge, 1996), 1016-1018; M. Cüneyt Kaya, "Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü", *Felsefe Arkivi Dergisi*, sy. 34 (İstanbul 2011): 40-43; Selime Çınar, "Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, 2014), 24-25, 39-41, 43-40, 67-68, 76-78. Daha özel olarak Fârâbî'nin tıp ile felsefe arasında var olduğunu düşündüğü ilişkinin ayrıntılarına dair bkz. Fârâbî, "Risâletü li'l-Fârâbî fi'r-redd 'alâ Câlînus fi mâ Nâkizun fihi Aristûtâlîs li-a'zâi'l-insân", *Resâilun felsefiyyetun li'l-Kindî ve'l-Fârâbî ve İbn Bâcce ve İbn 'Adî* içinde, thk. Abdurrahman Bedevi (Beyrut: Daru'l-Endelüs, 1983), 43-64. Eser organizması Türkçeye de aktarılmıştır. İlgili yerlerinin tercümesi için bkz. Fârâbî, "İnsan Organizması Konusunda Aristotale İle İhtilafa Düşen Calinos'a Fârâbî'nin Reddiyesi Risalesi", *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine* içinde, trc. İsmail Yakıt (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2010), 36-49; Fârâbî, "Risâle fi't-tıbb", "Üç Mecmû'at er-Resâil" içinde, nşr. Fuat Sezgin, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2, sy. 2-4 (İstanbul 1960): 231-232; M. Plessner, "Al-Fârâbî's Introduction to the Study of Medicine", *Islamic Philosophy and the Classical Tradition* içinde, ed. S. M. Stern, Albert Hourani, Vivian Brown (Oxford: Bruno Cassirer, 1972), 307-314; Sarah Stroumsa, "Al-Fârâbî and Maimonides on Medicine", *Arabic Sciences and Philosophy* 3, sy.2 (September 1993): 235-249; Lutz Richter-Bernburg, "Abu Bakr al-Râzî and al-Fârâbî on Medicine and Authority", *In the Age of al-Fârâbî: Arabic Philosophy in the Fourth/Tenth Century* içinde, ed. Peter Adamson (London: The Warburg Institute, 2008), 119-130.
- 5 Mahmut Kaya, "Tabiiyyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: TDV Yay., 2010), 330.
- 6 İlimlerin tarihini, mevzularını ortaya koymak ve onları farklı yönlerden tasnif etmek gayesiyle telif edilen eserler arasında, münhasıran mizaç teorisini ve mizaçları konu edinen bir ilim dalından bahsedenler de bulunmaktadır. Bir 17. yüzyıl Osmanlı düşünürü olan Muhammed Emin eş-Şirvânî'nin (v. 1036/1627) 1023/1614 senesinde telif ettiği *el-Fevâidu'l-Hâkâniyye el-Ahmedîyye Hâniyye* başlıklı, ele aldığı her bir ilmin konusunu ve meselelerini ortaya koyan ve de onları en genel planda Şer'î, Edebî ve Akli şeklinde bir tasnife tabi tutan eseri bunlardan biridir. Bkz. Mollazâde eş-Şirvânî Muhammed Emin b. Sadruddin el-Hüseynî, *el-Fevâidu'l-Hâkâniyye el-Ahmedâniyye*, Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, nr. 321, vr. 1a-92a. Müellif akli ilimleri Mantık'la başlatıp Siyaset ile sona erdirmektedir (Şirvânî, *el-Fevâidu'l-Hâkâniyye el-Ahmedâniyye*, vr. 46b-90b). Bu ilimleri sıralayıp her birinin meselelerini açıkladığı esnada,

İlimler tasnifinde teorik değil pratik ilimler başlığı altında bir yeri olsa da bir yönüyle ahlak felsefesini de mizaç teorisinden istifade eden disiplinler arasında zikredebiliriz. Buna göre, evrendeki cansız cisimlerin ve canlı organizmaların maddi varoluşunu, değişimini ve yok oluşunu açıklamanın bir yolu olarak fizik ve kimya tarafından kullanılan mizaç teorisi, insan sağlığı ve hastalıklarını ilgilendirdiği kadarıyla da tıp tarafından dikkate alınmıştır. İnsanın maddi (beden) ve manevi (nefs) yönleri olan bir varlık şeklinde anlaşılması ve bu iki yönün karşılıklı etkileşimde bulunduğu varsayılması ise, bahsi geçen teoriye psikoloji ve ahlak felsefesi alanlarında da işlevsellik kazandırmıştır. Teori, psikoloji söz konusu olduğunda beden maddi yapısının insanî nefsi (gerek kuvvetlerini ve gerekse bu kuvvetlerin fonksiyonlarını) etkilemesi bağlamında; ahlak felsefesi söz konusu olduğunda da kişinin doğuştan sahip olduğu, bedeninin yapısından kaynaklı tabii huylarının, yaşamı süresince alışkanlıklar sayesinde sonradan kazanabileceği irâdî huylarla ve daha genel olarak da kendisinin ahlakî yaşamıyla ilişkisi bağlamında gündeme gelmiştir. Tüm bu disiplinlerin ilgi alanına giren problemlere belirli şekillerde tatmin edici izahlar getirebilmesi nedeniyle teori yaygınlık kazanmış ve filozoflar gerek müstakil şekilde teoriyi ele alıp incelemiş gerekse ayrıntıları ile ilgilenmeksizin teoriyi farklı felsefi meselelere ilişkin açıklamalarının temeline yerleştirmek suretiyle ondan yararlanmışlardır. Fârâbî (257-339/870-950) de bu filozoflar arasında yer almaktadır.

Filozof, kendisine aidiyetinde şüphe bulunmayan çalışmalarında, mahiyetine ilişkin detaylı bir anlatı sunmaksızın farklı bağlamlarda mizaç teorisine başvurmuştur.<sup>7</sup> Ay-altı alemde yer alan her türden tabii şeyin varoluşunu

---

*İlmu'l-Mizâciyyât* (Mizaçlar İlmi) şeklinde adlandırdığı bir ilim dalına da yer vermektedir (Şîrvânî, *el-Fevâidu'l-Hâkânîyye el-Ahmedâniyye*, vr. 84b-85b). Bu ilim dalının konusunu ise şöyle izah etmektedir: “و هو علم يتعرف منه سبب تكون المركبات التي لها مزاج كالحيوانات والنباتات والمعدنيات” Bu [ilim], canlılar, bitkiler ve madenler gibi mizaç sahibi bileşik [cisim]lerin var oluş sebeplerini bildiren bir ilimdir (Şîrvânî, *el-Fevâidu'l-Hâkânîyye el-Ahmedâniyye*, vr. 84b, str. 17-18). Müellif ve esere ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kamil Cihan, “Şîrvânî'nin İlimlerin Tanımı ve Meseleleri İle İlgili Eseri: El-Fevâidu'l-Hakaniyye”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 6, sy. 4: 229-243. *el-Fevâidu'l-Hâkânîyye*'dekine benzer şekilde Katip Çelebi'nin (v. 1067/1657) de *Keşfu'z-Zunûn*'da “İlmu'l-Mizâciyyât” olarak isimlendirilen bir ilim dalını zikrettiği, fakat bu başlık altında herhangi bir açıklama yahut eser ismi serdetmediği görülmektedir. *Keşfu'z-Zunûn* nâşirleri ise dipnotta eş-Şîrvânî'nin yukarıda bahsini ettiğimiz çalışmasına atıfta bulunmaktadır. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, c.2 (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941), 1659, dp. 1.

7 Mizaç teorisinin Fârâbî felsefesindeki yerine ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Sümeyye Parıldar, “Fârâbî Felsefesinde Mizaç Teorisi”, *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri* içinde, ed. M. Zahit Tiryaki, Kübra Bilgin Tiryaki (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 79-95.

bu teoriyle izah eden Fârâbî,<sup>8</sup> insanî nefsin kuvvet ve fonksiyonlarıyla beden mizacı arasında bulunduğunu varsaydığı ilişkinin detaylarını ortaya koyarken de yine aynı teorinin açıklamalarına yaslanmaktadır.<sup>9</sup> Bunlara ilaveten, siyaset felsefesine dair görüşlerini aktardığı esnada sağlıklı insan ile sağlıklı toplum arasında kurmuş olduğu benzerlik de<sup>10</sup> kendisinin mizaç teorisini verili kabul ettiğinin bir göstergesi olarak okunabilir.

Öte yandan, Fârâbî'ye nispet edilen fakat hakkında yapılan ayrıntılı çalışmalar sayesinde artık kuvvetle muhtemel filozofa ait olmadığını söyleyebileceğimiz *Uyûnu'l-mesâil*<sup>11</sup> ile gerek muhteva gerekse üslup bakımından değerlendirildiklerinde ilk bakışta aidiyetleri hususunda şüphe uyandıran, fakat bununla beraber henüz bu maksatla yeterli derecede çalışmaya konu olmamış *Makâlâtü'r-refî'a fî usûli 'İlmi't-Tabî'a*,<sup>12</sup> *Mesâilun müteferrikatun*,<sup>13</sup> *ed-De'âvâ'l-kalbiyye*<sup>14</sup> gibi eserlerde ise doğrudan mizaç teorisinin ayrıntılarından bahsedildiğine şahit olmaktadır. Benzer şekilde, Fârâbî'ye ait olduğu belirtilip mizaç teorisini de konu edinen eserler arasında, zikredildiği kaynaklarda *Risâle fi'l-Mizâc* yahut *Kitâb fî 'İlmi'l-Mizâc* başlığı ile kayıtlı yazma bir risâle daha bulunmaktadır. Risâle, ilk bakışta müstakil olarak teoriyi izah için telif edildiğini düşündürmesi nedeniyle, gerek İslam felsefesi gerekse daha özeldir Fârâbî eserleri çerçevesinde oluşmakta olan mizaç problemine ilişkin modern akademik literatüre katkı bakımından önem arz etmektedir. Ancak yalnızca modern dönemdeki çalışmalarda Fârâbî'ye atfedilmesi,<sup>15</sup> İslam felsefesinin

8 Fârâbî, "Mebâdiu ârâi ehli'l-Medineti'l-Fâzıla", *Al-Fârâbî on the Perfect State* içinde, thk. ve şrh. Richard Walzer (Oxford: Clarendon Press, 1985), 134-144; Fârâbî, *Risâletü li'l-Fârâbî fi'r-redd 'alâ Câlînus fî mâ nâkizun fihî Aristûtâlîs li-a'zâi'l-insân*, 43-46; Fârâbî, *İnsan Organizması Konusunda Aristo İle İhtilafa Düşen Calinos'a Farabi'nin Reddiyesi Risalesi*, 36-37.

9 Fârâbî, "Mebâdiu ârâi ehli'l-Medineti'l-Fâzıla", 210-218; 262-264.

10 Filozofa göre, nasıl ki beden sikhati mizacının dengeli olmasına bağlıysa, aynı şekilde bir şehrin sikhati, diğer bir ifadeyle doğru ve düzgün olması da (sikhatu'l-medîneti ve istikâmetuhâ) sakinlerinin sahip olduğu huyların itidalli olmasına bağlıdır. Bkz. Fârâbî, *Fusûlun munteze'a*, thk. Fevzi Mitri Neccâr (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971), 24.

11 Fârâbî, "'Uyûnu'l-mesâil", *er-Resâilü'l-felsefiyyetu's-suğrâ* içinde, takdim ve thk. Abdülemir el-A'sem (Dimaşk: Daru't-Tekvîn, 2012), 81-87. Eserin mevsûkiyetine ilişkin incelemeler bir yandan onun Fârâbî'ye aidiyetinin son derece zayıf bir ihtimal olduğunu ortaya koyarken, diğer yandan da İbn Sînâci karakterini vurgulamaktadır. Bkz. Kaya, "Şukûk alâ 'Uyûn: 'Uyûnu'l-mesâil" in Fârâbî'ye Âidiyeti Üzerine", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 27 (2012): 29-67.

12 Fârâbî, "Makâlâtü'r-refî'a fî usûli 'İlmi't-Tabî'a", "Fârâbî'nin Tabiat İlmin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı", trc. ve nşr. Necati Lugal ve Aydın Sayılı, *Belleten* 15, sy. 57 (Ocak 1951): 95-102, 113-122.

13 Fârâbî, "Mesâilun müteferrikatun", *er-Resâilü'l-felsefiyyetu's-suğrâ* içinde, takdim ve thk. Abdülemir el-A'sem (Dimaşk: Daru't-Tekvîn, 2012), 93-94.

14 Fârâbî, "ed-De'âvâ'l-kalbiyye", *er-Resâilü'l-felsefiyyetu's-suğrâ* içinde, takdim ve thk. Abdülemir el-A'sem (Dimaşk: Daru't-Tekvîn, 2012), 257-264.

15 Risâle hem yer aldığı yazma kataloglarında hem de modern dönemde hazırlanmış Fârâbî bibliyografyalarında filozofa nispet edilmiştir. Eserin yazma nüshalarını aşağıda ayrıca inceleyeceğimiz için burada yalnızca bibliyografik kaynaklara işaretlemek istiyoruz.

Risâleyi filozofun külliyyatı arasında zikreden ilk modern biyo-bibliyografik çalışma Carl Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Literatur* isimli eseridir. Filozofun Matematik, Astroloji, Kimya, Mantık ve Musiki'ye dair telifatı arasında yer verilenlerden birisi de *Kitâb fi 'İlmi'l-Mizâc*'tır. Brockelmann 1. cildini 1898'te neşrettiği söz konusu çalışmasına sonraki yıllarda ilavelerde bulunmuştur. Bu çerçevede ilgili yazmanın nüshalarına ilişkin notlarda da ilaveler ve tashihler meydana gelmiştir. Müellif yazmanın iki farklı nüshasına atıfta bulunmaktadır. Bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)*1, nr. C/4 (Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898), 212; *Geschichte der Arabischen Literatur Supplement (GAL-S)* 1, nr. C/10 (Leiden: Brill, 1937), 376; *GAL* 1, nr. C/4 (Leiden: Brill, 1943), 234. Brockelmann'ın bu eserin ilk iki cildi İngilizce'ye de tercüme edilmiştir. Bkz. Brockelmann, *History of the Arabic Written Tradition* 1, ing. terc. Joep Lameer, önsöz: Jan Just Witkam, nr. C/4 (Leiden: Brill, 2016), 203. Ahmet Ateş'in 1951 yılında yayınladığı Fârâbî bibliyografyasında da eser *Kitâb fi 'İlmi'l-Mizâc* başlığıyla kaydedilmiştir. Yer verilen bilgilerin tamamının kaynağı Brockelmann'dır. Bkz. Ahmet Ateş, "Fârâbînin Eserlerinin Bibliyografyası", *Belleten (Fârâbî Özel Sayısı)* 15, sy. 57, nr. 41 (Ocak 1951): 183. Mizaç risâlesini Fârâbî'nin eserleri arasında zikreden bir diğer çalışma Fuat Sezgin'in *Geschichte der Arabischen Schrifttums* adlı bibliyografyasıdır. Eser, *Kitâbu'l-Mizâc ve'l-Evzân 'alâ mâ zehebe ileyhi el-cumhûru* başlığıyla tıp ve eczacılık konulu ciltte karşımıza çıkmaktadır. Sezgin yazmanın dört farklı nüshasına işarette bulunmaktadır. Bkz. Fuat Sezgin, *Geschichte der Arabischen Schrifttums*, c. 3, nr. 3 (Leiden: Brill, 1970), 300. Fârâbî'nin doğumunun 1100'üncü yıldönümü münasebetiyle Müjgân Cunbur yönetiminde hazırlanan *Fârâbî Bibliyografyası*'nda, esere ilişkin olarak Brockelmann ve Ateş'in çalışmalarında rastladığımız açıklamaların aktarımı ile iktifa edilmiştir. Bkz. Müjgân Cunbur v. dğr., *Fârâbî Bibliyografyası*, nr. 56 (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973), 21. Korkîs ve Michael 'Avâd'ın birlikte derledikleri bibliyografyada risâle *'İlmu'l-Mizâc* başlığıyla kaydedilmiştir. Eserin altı farklı nüshasının listelendiği görülmektedir. Bkz. Korkîs 'Avâd, Michael 'Avâd, "Râidu'd-Dirâse 'an Ebî Nasr el-Fârâbî", *el-Mevrid* 4, sy. 3 (Irak 1975): 248. Yine aynı yıl Hüseyin Ali Mahfuz ve Çağfer Âl-i Yâsin tarafından hazırlanan bibliyografyada eser *Risâle fi 'İlmi'l-Mizâc* adıyla yer almaktadır. Eserin beş nüshasının yerlerine işaret edilmektedir. Kaynak olarak Brockelmann ve ilgili kütüphane katalogları kullanılmıştır. İsminin sonuna soru işareti koymalarından hareketle editörlerin eserin Fârâbî'ye aidiyetinden şüphe ettikleri söylenebilir ki, böylesi bir şüphe ne önceki ne de sonraki çalışmalarda izhar edilmiştir. Bkz. Hüseyin Ali Mahfuz, Çağfer Âl-i Yâsin, *Muellefâtü'l-Fârâbî*, nr. 69 (Bağdat, Matbaatu'l-Edîb el-Bağdadiyye, 1975), 331. Çağfer Çâvuşî tarafından kaleme alınan bibliyografya ise yazmanın içeriğine dair paylaştığı bilgilerle yukarıdaki eserlerden ayrılmaktadır. Buna göre, *el-Mizâc ve'l-Evzân 'alâ mâ zehebe ileyhi el-cumhûru* adını taşıyan eser üç ana bölümden, birinci ana bölüm de üç alt başlıktan müteşekkildir. Müellif kaynak olarak yazma kataloglarına işaret etmektedir. Bkz. Çağfer Çâvuşî, "Âsârü Ebû Nasr el-Fârâbî", *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye*, sy. 10, nr. 39 (Dımeşk 1407/1986): 82. Bu bibliyografya herhangi bir değişiklikte bulunulmaksızın yeniden yayınlanmıştır. Bkz. Çâvuşî, "Âsârü Ebû Nasr el-Fârâbî", *Ebû Nasr el-Fârâbî: Feylesûf-i İslâm ve'l-Muallim-i Sâni* içinde, nr. 39 (Dımeşk: Müsteşâriyyetu's-Sekâfiyyeti li'l-Cumhuriyyeti'l-İslâmiyyeti'l-İrâniyyeti, 1409/1989), 137. Daha yakın zamanlı bir çalışma olarak İlai Alon'un Fârâbî sözlüğü de bu bağlamda zikredilmelidir. Sözlüğün inceleme kısmı olan ikinci cildinde Fârâbî'nin gerek yazma gerekse matbu eserlerinin geniş bir listesini ortaya koyabilmeyi hedefleyen Alon, söz konusu mizaç risâlesini de çalışmasına almıştır. Bu bağlamdaki kaynağının ise Korkîs ve Michael 'Avâd'ın hazırladığı bibliyografya olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. İlai Alon, *al-Fârâbî's Philosophical Lexicon*, c. 2 (Cambridge: The E.J.W. Gibb Memorial Trust, 2002), 810.

klasik biyo-bibliyografik kaynaklarının ise suskun kalıp Fârâbî eserlerine dair sundukları listelerde ne bu isimde ne de bu konuda bir eserden bahsetmemeleri,<sup>16</sup> yazmanın otantikliğini sorgulamaya açık hale getirmektedir. Taşındığı bu önem ve aidiyet probleminden ötürü ise eser incelenmeyi hak etmektedir. Bu nedenle, ilerleyen satırlarda söz konusu mizaç risâlesini tanıttak ve değerlendireceğiz.

İki bölümden oluşan bu makalenin ilk bölümünde, elimizde olan nüshaları çerçevesinde söz konusu risâlenin fiziksel tahlilini (nüshaların tavsifi ve birbirleriyle ilişkisinin tespiti), ikinci bölümünde de muhteva tahlilini (isim, konu ve aidiyet meselelerinin vuzuha kavuşturulması) yapacağız. Çalışmanın bu sayede gerçekleştirmeyi umduğu iki amacı bulunmaktadır. Bunların ilki ve daha genel olanı, İslam felsefesi içerisindeki pek çok disiplin tarafından farklı maksatlarla yaygın şekilde kullanılan ve bu bakımdan büyük önemi haiz mizaç teorisini münhasıran ve detaylıca inceleyen yazma bir eseri dikkatlere sunmaktır. Daha özel kabul edilebilecek bir diğeri ise, bir yandan filozofa ait eserlere dair yetkin bir liste elde edebilmek maksadıyla mevcut Fârâbî bibliyografyalarında kaydı bulunan yazma yahut matbu eserlerin önemli bir kısmının kapsamlı şekilde incelenmelerine yönelik ihtiyaca bir kez daha vurgu yapmak, diğeri yandan da konu çerçevesinde oluşmuş akademik birikime katkı sağlamaktır.

## 1. ESERİN FİZİKSEL TAHLİLİ

### 1.1.Mizaç Risâlesi'nin Yazma Nüshaları

Risâlenin Leiden, Yale ve Princeton üniversitelerine ait yazma eser kütüphanelerinde birer tane ve Mısır Milli Kütüphanesi'nde ise iki tane olmak üzere bilebildiğimiz toplam beş nüshası mevcuttur. Biz bunlardan yalnızca ilk üçünü inceleme fırsatını elde edebilmiş durumdayız.<sup>17</sup> Bu nedenle de Mısır Milli Kütüphanesi'ndekilere ilişkin açıklamalarımızda büyük oranda yazma kataloglarından faydalanacağız. Bunun yanında, Fuat Sezgin'in söz konusu iki nüshadan ilkinde dair *Geschichte der Arabischen Schrifttums* isimli bibliyografyasında aktardığı kısa fakat nispeten önemli bilgilere de yeri geldiğinde müracaat edeceğiz. Nüsha tanıtları esnasında, her bir nüshanın söz konusu kütüphanelerde nasıl, nereden ve ne zaman temin edildiğini tespit etmeye de gayret ettik. Çalışmanın hacmini artırmak pahasına da olsa bu tür ayrıntılara yer vermemizin nedeni, bunların bize nüshaların kaynağı, tarihi, serüveni,

16 Klasik kaynaklarda Fârâbî'ye nispet edilmiş olan eserlerin geniş bir dökümü için bkz. Hüseyin Ali Mahfuz, *el-Fârâbî fi'l-merâci'i'l-'Arabiyye* (Bağdat: Vizârâtu'l-İ'lâm, 1975), 21-27.

17 Eserin Leiden, Yale ve Princeton nüshalarına dayanarak hazırlamaya başladığımız ve bu makalede yayınlamayı düşündüğümüz tahkikli neşri, tamamlanması planlanandan uzun sürdüğünden ötürü başka bir çalışmanın konusu haline gelmiştir.

birbiri ile ilişkisi ve de otantikliği gibi konular etrafında oluşan sorulara cevap bulma noktasında katkı sağlayacak olmalarıdır.

### 1. Yale Üniversitesi Nüshası=Y (Landberg, nr. 35, vr. 1a-12a)

Risâle, üniversitenin Arapça yazma koleksiyonlarından Landberg koleksiyonu içerisinde yer almaktadır. Bu koleksiyon, aslen İsveçli olan Münihli oryantalist Count Carlo de Landberg (1848-1924)'in yirmi beş yıllık bir süre zarfında Doğu'ya yaptığı yolculuklarda topladığı, 1900 yılı yazında Almanya'da satışa sunulan ve New Yorklu Morris K. Jesup tarafından 8000 marka satın alınıp üniversiteye hibe edilen 800'den fazla eserden oluşmaktadır.<sup>18</sup> Koleksiyonun ihtiva ettiği mecmualardan 35 numaralı olanı temiz bir nesh hattıyla istinsah edilmiştir ve tamamı tek bir müstensih'in elinden çıktığı anlaşılan iki eserden müteşekkildir. İlki, burada konu edindiğimiz ve başlığı vikâye varagında bulunup *Risâle fi 'İlmi'l-Mizâc li'l-Fârâbî* şeklinde kaydedilen, metni ise 2b-12a varakları arasında yer alan risâledir. Eserin başlangıç ve bitişi şöyledir:

Başlangıç (vr. 2b):

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ. الْحَمْدُ لِلَّهِ ذِي الْعِزَّةِ وَالْجَلَالِ الْمُنْزَهَ عَنِ التَّشْبِيهِ وَالتَّرْكِيْبِ وَالمَثَالِ وَالصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ الْجَامِعِ لَخِصَالِ الْكَمَالِ الْمَفْرَقِ بَيْنَ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ وَعَلَى آلِهِ اللَّيْثِ الْكَوَاسِرِ وَأَصْحَابِهِ النُّجُومِ الزُّوَاهِرِ.

Bitiş (vr. 12a):

وقد عرفت انه بالتركيب والمادة وازالة المانع والشروط. تم ذلك بحمد الله وعونه وحسن توفيقه والله اعلم بالصواب.

Metin siyah, başlıkların tamamı ve derkenarlardaki açıklamaların bir kısmı ise kırmızı mürekkeple kaleme alınmıştır. Koleksiyonun modern dönemde istinsah edilmiş eserleri arasında bulunduğu anlaşılan risâlede müstensih ve istinsah tarihine ilişkin bir bilgi yoktur. Buna rağmen Leon Nemoj'un hazırladığı katalogda 1880 tarihi zikredilmiştir.<sup>19</sup> Biz Landberg'in, yardımcısı müstensihlerle birlikte, sahip olduğu nüshaların başlangıç düzeyinde bir listesini de oluşturmuş olduğunu biliyoruz. Fakat kendisi de matbu olmayan bu liste hem eksikti hem de aceleyle ve düzensizce hazırlanmıştı.<sup>20</sup> Öte yandan Nemoj, bu listenin katalogda muhafaza edildiğini ve bahsi geçen

18 Charles Cutler, "Special Collection in American Libraries: The Landberg Collection of Arabic Manuscripts at Yale University", *The Library Journal* 18, sy. 1 (January 1903): 53; Leon Nemoj, *Arabic Manuscripts in the Yale University Library* (New Haven: Connecticut Academy of Arts and Sciences, 1956), 6; Mustafa Çiçekler, "Landberg, Carlo de", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 27 (Ankara: TDV Yay., 2003), 98-99;

19 Nemoj, *Arabic Manuscripts in the Yale University Library*, nr. 1380, 147.

20 Cutler, "Special Collection in American Libraries: The Landberg Collection of Arabic Manuscripts at Yale University", 57; Nemoj, *Arabic Manuscripts in the Yale University Library*, 6.



niteliği nedeniyle de katalog bilgilerinin dikkatle kullanılması gerektiğini belirtmektedir.<sup>21</sup> Buradan anlaşıldığı kadarıyla 1880 tarihi Landberg'in listesinde belirtilmiş ve Nemoy tarafından da kendi kataloğuna aktarılmıştır. Peki 1880 tarihi nereden gelmektedir? Bunun kaynağı muhtemelen mecmuadaki diğer eserdir. Bu eser, Nasr b. Yahyâ b. Sa'îd el-Mutatabbib el-Muhtedî'nin *el-Nasîhatu'l-Îmâniyye fî fazîhati'l-illeti'n-Nasrâniyye* adlı çalışması olup mecmuanın 13a-36b varakları arasında bulunmaktadır. Eserin ferağ kaydında ne zaman tamamlandığını gösterir bir tarih vardır: 20 Rebîu'l-Evvel 1297/2 Şubat 1880 (36b).<sup>22</sup> Mecmuanın Landberg'in müstensihleri arasında bulunan tek bir müstensih elinden çıkmış olmasını dikkate aldığımızda, yine Landberg ve müstensihlerince hazırlanan nüshalara dair listede, ikinci eserin istinsah tarihinin birinci risâle olan mizaç risâlesi için de geçerli kabul edildiğini ve kayda bu şekilde girdiğini varsayabiliriz. Son olarak, nüshanın 10b varağında bir mukabele kaydına rastlandığını da belirtmemiz gerekmektedir. Yalnız burada yahut eserin başka bir yerinde nüshanın mukabele edildiğinin beyanı dışında başka bir bilgiye yer verilmemiştir.

## 2. Leiden Üniversitesi Nüshası=L (Or. 2844)

Risâle, Leiden üniversitesi kütüphanesinin Doğu Yazmaları bölümünde 2844 numarada kayıtlıdır. Müstakil olarak ciltlenmiş ve 12 varaktan müteşekkil eserin zahriye sayfasında *Risâle fî 'İlmi'l-Mizâc li'l-Fârâbî* başlığı yer almaktadır. Eser şu şekilde başlayıp bitmektedir:

Başlangıç (vr. 1b):

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَيَّ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ (...). اللَّهُ ذِي الْعِزَّةِ وَالْجَلَالِ الْمُنْزَهَ عَنِ التَّشْبِيهِ وَالتَّرْكِيبِ وَالْمِثَالِ وَالصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ عَلَيَّ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ الْجَامِعِ لَخِصَالِ الْكَمَالِ الْمَفْرُقِ بَيْنَ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ وَعَلَى آلِهِ اللَّيْثِ الْكَوَاسِرِ وَأَصْحَابِهِ النُّجُومِ الزُّوَاهِرِ.

Bitiş (vr. 12a):

وقد عرفت انه بالتركيب والمادة وازالة المانع والشروط. تم ذلك بحمد الله وعونه وحسن توفيه والله اعلم بالصواب.

Zahriye kısımda ayrıca, Fârâbî'nin hayatına dair olup sonunda İbn Hallikan'dan aktarıldığı belirtilen kısa bir pasaj<sup>23</sup> ve sol üst köşede de şöyle bir not bulunmaktadır: "Min risâleti'l-mizâc li'l-Fârâbî". Bu iki kayıt da metindeki farklı bir mürekkep ve yazım tarzıyla kaleme alınmıştır. Bu durum onla-

21 Nemoy, *Arabic Manuscripts in the Yale University Library*, 6.

22 Eserin bu nüshasının daha ayrıntılı bir tasviri ve diğer nüshaları hakkında bilgi için bkz. Nemoy, *Arabic Manuscripts in the Yale University Library*, nr. 1062, 116.

23 Pasajda yer alan bilgiler, İbn Hallikân'ın filozofun hayatına dair aktardıklarının kısa bir özetiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk: İhsan Abbas, c. 5 (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 153-54.

rın müstensih dışındaki biri tarafından ilave edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Yine aynı sayfada eski kütüphane kayıtlarına işaret ettiği anlaşılan notlar da görülmektedir.<sup>24</sup> Temiz bir nesih hattına sahip eserde metin siyah, başlıkların tamamı ve derkenarda yer alan açıklamaların bazıları ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüshada ferağ kaydına rastlanmamaktadır.

Leiden üniversitesi kütüphanesinin bu nüshayı nereden, nasıl ve ne zaman edindiği soruları bu bağlamda cevabı aranması elzem sorulardandır. İlerleyen satırlarda, dolaylı yoldan da olsa bunların yanıtlarına ulaşmaya gayret edeceğiz.

Üniversite kütüphanesindeki yazmaların tanıtımını hedefleyip aynı zamanda bahse konu mizaç risâlesini de içeren iki çalışma yayınlanmıştır.<sup>25</sup> Katalogdan ziyade bir tür ayrıntılı envanter listeleri diyebileceğimiz bu çalışmaların daha erken tarihli olanında risâleye dair şu açıklamalara yer verilmiştir:

*Risâle fi'l-mizâc ve'l-evzân*; [Yazar] Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî (v. 339/950); G. I, 212; Başlangıcı Princeton nüshasından farklıdır (794/5); 24 s.; Lb. 484; [İstinsah tarihi] Modern; Or. 2844.<sup>26</sup>

Aktarılan bilgiler arasında 'Lb.' şeklinde bir ifade göze çarpmaktadır. Çalışmanın önsözünden bunun bir kaynağın kısaltması olduğunu ve Yale nüshasını tanıtırken bahsettiğimiz oryantalist Count Carlo de Landberg tarafından hazırlanmış *Medine'deki Özel Bir Kütüphaneden Gelen ve E. J. Brill Yayınvine Ait Olan Arapça Yazmaların Kataloğu* başlıklı esere atıfta bulunduğunu öğrenmekteyiz.<sup>27</sup> Landberg bu katalogunda makalemizin konusunu teşkil eden mizaç risâlesini '484'üncü sırada zikretmiş ve şunları kaydetmiştir:

484. Ebû Nasr Muh. I. Tarhan el-Fârâbî el-Feylesûf, *Kitâb fi 'ilmi'l-mizâc*, Mukabele edilmiş (collationnée) oldukça güzel modern bir nüsha, 24. S.<sup>28</sup>

Eserin önsözü bizlere, başlıkta işaret edilen şahsi kütüphanenin Brill'den önceki sahibinin müellifin dostum diye hitap ettiği Şeyh Emîn el-Medenî olduğunu söylemektedir.<sup>29</sup> Tam ismi Emîn b. Hasan el-Hulvânî el-Medenî el-

24 Bu notlar şunlardır: "Ms. Ar. 2202 [Arapça Yazmalar 2202]", "(Amin 484)". Ayrıca eserin cildinde yer alan numara da 2202'dir.

25 P. Voorhoeve, *Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*, Lugduni Batavorum (Leiden, Netherlands: Bibliotheca Universitatis, 1957); Jan Just Witkam, *Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden 3*, (Leiden: Ter Lugt Press, 2008).

26 Voorhoeve, *Handlist of Arabic Manuscripts*, 300.

27 Voorhoeve, *Handlist of Arabic Manuscripts*, XXI.

28 Carlo Landberg, *Catalogue de Manuscrits Arabes Provenant D'Une Bibliothèque Privée à el-Medîna et Apartenant a la Maison E. J. Brill Oude Rijn 33a* (Leiden: Brill, 1883), 139.

29 Müellifin açıklamalarının önemli gördüğümüz satırları şunlardır: "Şubat ayında allâme ve asil dostum Şeyh Emîn el-Medenî'yi, Şam festivalinde bulunacak bedevilerin yanına gitmek maksadıyla Kahire'de bıraktığımda, kendisi kütüphanesini satmak niyetinde değildi. Onu

Hanefî (v. 1316/1898) olan bu âlim,<sup>30</sup> kitaplarını satmak maksadıyla o sırada bulunduğu Kahire'den ayrılmış ve 1 Mayıs-1 Ekim 1883 tarihleri arasında Amsterdam'da gerçekleştirilen *Uluslararası Sömürge ve İhracat Fuarı (Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling)*'na katılmıştır.<sup>31</sup> Burada Brill yayınevi yetkilileri ile irtibata geçmiş ve 600 ciltten oluşan koleksiyonunu onlara satmıştır.<sup>32</sup> Emîn el-Medenî adına Brill yetkilileri ile görüşen ve koleksiyonun satış işini ayarlayan Carlo de Landberg'tir.<sup>33</sup> Aynı Landberg, koleksiyonda mevcut eserlerin bir kısmına ilişkin yukarıda zikri geçen kataloğu da

yakın bir zamanda Amsterdam'da, etrafı kitaplarıyla çevrelenmiş bir vaziyette tekrar gördüm. Onlara bir alıcı bulmayı ummaktaydım. Haysiyetsiz bir Mısırlının sebep olduğu spekülasyon tüm sermayesini kaybetmesine neden olmuş ve ödeme yükümlülüklerine sadık bir kimse olduğu için de yıllar boyunca biriktirmiş olduğu kitaplardan oluşan hazinesinden kurtulmaya karar vermiş. Brill yayınevi de bu kitapları satın aldı ve benden bunların kataloğunu hazırlamamı istedi. Bu teklifi ilk başta reddettim. Çünkü belirlenen bitiş tarihi en fazla bir ay sonrasıydı. Ancak tekrar tekrar dile getirilen ricalar ve kendi eserlerimin neşri için yayınevine karşı olan sorumluluklarım işe koyulmama neden oldu. Böylelikle, gündüz yazmak ve gece de tanımadığım bu yazma eserleri okumak suretiyle bir aydan daha kısa sürede kataloğu tamamladım." Bkz. Landberg, *Catalogue de Manuscrits Arabes*, V. Müellifin yukarıda zikrettiği şubat ayının 1883 yılına ait olduğunu önsözün sonunda kayıtlı "10 Eylül 1883" tarihinden anlamaktayız. Bkz. Landberg, *Catalogue de Manuscrits Arabes*, VIII.

- 30 Emîn el-Medenî, hem bir dönem Mescid-i Nebevî'de müderris olarak görevlendirilmiş, Astronomi ile ilgilenen ve birçok eserin sahibi bir âlim hem de hayatı süresince Mısır ve Hindistan başta olmak üzere pek çok İslam ve Avrupa ülkesine seyahatlerde bulunmuş fâzıl bir seyyahdır. Bunların yanında kitap alım-satımı ile de ilgilendiği belirtilmektedir. Bkz. Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsi terâcim*, c.2 (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1992), 15-16; Mâzin Salâh Mutabbakânî, "Emîn el-Hulvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: TDV Yay., 1995), 116; Tom Verde, "Brill's Bridge to Arabic", *Aramco World* 66, sy. 3 (May/June 2015): 30.
- 31 Arnold Virolijk, Richard van Leeuwen, *Arabic Studies in the Netherlands: A Short History in Portraits, 1580-1950*, ing. trc: Alastair Hamilton (Leiden: Brill, 2014), 113.
- 32 ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsi terâcim*, 15-16; Verde, "Brill's Bridge to Arabic", 30. Amsterdam yakınlarındaki Leiden şehrinde gerçekleşen bu satış sonrasında yayınevi yetkilileri küçük çaplı bir kutlama da yapmış ve Emîn el-Medenî'ye şehri gezdirip onu yörenin seçkinleri ile tanıştırmışlardır. Ayrıca onu kısa bir süre sonra şehirde gerçekleşecek 6. Oryantalist Kongresi'ne de davet etmişlerdir. Bkz. Verde, "Brill's Bridge to Arabic", 30. Emîn el-Medenî söz konusu davete icabet etmiştir. Ayrıca bununla da yetinmeyip hem kongreye hem de Avrupa'ya olan seyahatine ilişkin izlenimlerini muhtevası makaleler kaleme almış ve bunları *Burhân* dergisinin 22, 25, 29. sayılarında (Ekim 1, Kasım 5) neşretmiştir. Bu makaleler yine aynı yıl içerisinde Leiden çevresi oryantalistlerinden C. Snouck Hurgronje (1857-1936) tarafından Flemenkçe'ye tercüme edilip yayınlanmıştır. Bkz. C. Snouck Hurgronje, *Het Leidsche Orientalistencongres: Indrukken van een Arabisch Congreslid [Leiden Oryantalist Kongresi: Bir Arap Katılımcının İzlenimleri]* (Leiden: Brill, 1883), 13. Eserin mütercimi olan Hurgronje, yazdığı girişte el-Medenî'nin hayatına dair bilgilere de yer vermektedir. Bkz. Hurgronje, *Het Leidsche Orientalistencongres: Indrukken van een Arabisch Congreslid*, 3-13. Amsterdam'dan sonra Hindistan'ın Bombay şehrine giden ve burada eserlerini neşreden Emîn el-Medenî'nin, 1316/1898 yılında Medine'den Trablusgarb'a olan yolculuğu esnasında öldürüldüğü belirtilmektedir. Bkz. ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsi terâcim*, 15.
- 33 Virolijk, *Arabic Studies in the Netherlands: A Short History in Portraits, 1580-1950*, 113; Verde, "Brill's Bridge to Arabic", 30; Philip K. Hitti and et al., "Introduction", *Descriptive Catalog of*

hazırlamış ve kısa sürede yayınlamıştır.<sup>34</sup> Brill yayınevinin satın aldığı ve üzerinde çalıştığımız mizaç risâlesini de içeren bahse konu koleksiyon, ünlü Flemenk oryantalist Michaël Jan de Goeje (1836-1909)'nin çabaları neticesinde yine 1883 yılı içerisinde Leiden üniversitesi kütüphanesine aktarılmıştır.<sup>35</sup>

Tüm bu izahlar, Landberg kataloğu 484 numarada ve Leiden üniversitesi Doğu Yazmaları 2844 numarada kayıtlı mizaç risâlesinin aynı nüsha olduğunu açıklığa kavuşturmuştur. O halde, toparlayacak olursak diyebiliriz ki, Leiden üniversitesi nüshası Brill yayınevinin 1883 yılında Medineli âlim Emîn b. Hasan el-Medenî'den satın aldığı ve De Goeje'nin çabaları sayesinde yine aynı yıl içinde Leiden üniversitesine aktarılan eserler arasında yer almaktadır.

### 3. Princeton Üniversitesi Nüshası=P (Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 464H, vr. 19b-27b)

Risâle, üniversitenin Arapça yazma koleksiyonlarından Garrett koleksiyonuna dahildir. Princeton üniversitesi mütevellilerinden Baltimorelu Robert Garrett'a ait bu koleksiyon, ilim adamlarının tavsiyeleri üzerine farklı zamanlarda kendisi tarafından üniversite için satın alınan, toplamda 4500 başlığı muhteva beş parçadan oluşmaktadır. Bunlardan ilki ve en geniş, Flemenk oryantalist Martinus Theodorus Houtsma (1851-1943)'nın hazırlayıp 1889'da neşrettiği<sup>36</sup> katalogdan sonra *Houtsma Yazmaları* diye bilinen parçadır. İçerisinde bizim burada ilgilendiğimiz mizaç risâlesinin bir nüshasını barındıran mecmuayı da ihtiva eden söz konusu parça, 1900 yılında Brill yayınevinden satın alınmıştır. Brill ise bu gruptaki eserlerin pek çoğunu, ayrıntılarını Leiden üniversitesi nüshasını tanıtırken açıkladığımız üzere, Medineli âlim Emîn b. Hasan el-Hulvânî'den almıştır.<sup>37</sup>

Mizaç risâlesi, Garrett koleksiyonu 465H'de kayıtlı, farklı müelliflere ait 13 eseri ihtiva eden mecmuanın beşinci eseri olup 19b-27b varakları arasında yer almaktadır.<sup>38</sup> Risâlenin başlığı *Hâzihî risâletun li-Ebî Nasr el-Fârâbî fi'l-mizâc bi't-tamâm ve'l-kemâl'dir*. Eserin başlangıcı ve bitişi şöyledir:

---

*the Garrett Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library* (Princeton: Princeton University Press, 1938), III.

34 Önsözün sonunda kaydedilen tarih 10 Eylül 1883, sonsözün sonundaki ise 20 Eylül 1883'tür. Buna göre, kataloğun 10 gün gibi kısa bir sürede tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bkz. Landberg, *Catalogue de Manuscrits Arabes*, VIII, 184.

35 Virolijk, *Arabic Studies in the Netherlands: A Short History in Portraits, 1580-1950*, 109, 113.

36 M. Th. Houtsma, *Catalogue d'une collection de manuscrits arabes et turcs appartenant à la maison E.J. Brill à Leiden*, (Leiden: Brill, 1889). Daha sonraları Philip K. Hitti ve meslektaşlarıyla hazırlanan katalogda Houtsma'nın bu çalışmasından çok büyük oranda istifade edilmekle birlikte, ona birtakım düzeltme ve eklemelerde de bulunulmuştur.

37 Hitti, "Introduction", *Descriptive Catalog of the Garrett Collection*, III.

38 Houtsma, hazırladığı katalogda söz konusu mecmuayı 464. sıraya yerleştirmiştir. Kendisi mecmuanın 13 felsefi eseri barındırdığını belirtmekle beraber sadece 12 tanesinin künyelerini

Başlangıç (vr. 19b):

بسم الله الرحمن الرحيم وبه. (...) الله ذي العظمة والجلال المنزه عن التشبيه والتركيب  
والمثال والصلاة والسلام على سيدنا محمد الجامع بخصال الكمال المفروق بين الحلال والحرام  
وعلا اله الليوث الكواسر وأصحابه النجوم الزواهر.

Bitiş (vr. 27b):

وقد عرفت انه بالتركيب والمادة وازالة المانع والشروط. تم ذلك بحمد الله وعونه وحسن  
توفيه.

Metinde siyah, başlıklarda ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Risâlede müstensih ve istinsah tarihine ilişkin bir bilgiye rastlanmamaktadır.<sup>39</sup>

zikretmektedir. Houtsma'nın mecmuanın içeriğine ilişkin sunduğu listede Fârâbî'ye atfedilen ilk beş risâle *Fârâbî'nin Bilinen Risâleleri* başlığı altında 1. sırayı alırken diğer eserler ayrı sıra numaraları ile listelenmiştir. Bkz. Houtsma, *Catalogue*, nr. 464, 78.

- <sup>39</sup> Mecmuanın başında bir içindekiler listesi bulunmaktadır. Buna göre, ilk beş risâleden dördü Fârâbî'ye atfedilen şu eserleri ihtiva etmektedir (vr. 1b-19b): *Risâletu ittifâki ra'yi'l-hakimeyn Eflâtûn ve Âristû, risâletu tefsîri esmâi'l-hükemâ, Risâletu 'uyûni'l-mesâil, Risâletu mâ yenbeğî kable ta'allumi'l-felsefe*. Ancak bu dört eserden ikincisi hariç diğerleri eksik metinlerdir. Beşinci eser ise konumuz olan mizaç risâlesidir (vr. 19b-27b) ve ismi de listede şöyle kayıtlıdır: *Risâle fi'l-mizâc*. İlk bakışta diğerleri gibi bunun de eksik olabileceği hatıra geliyor ise de metin içinde kayıtlı olan ve yukarıda aktardığımız başlık eserin eksiksiz olduğuna işaret etmektedir. Philip K. Hitti ve meslektaşları tarafından 1938'de neşredilen Garrett yazmalarına ilişkin katalogta bu yazmalar konularına göre tasnif edilmiştir. Bu türlü bir tasniften ötürü de mecmuadaki eserler bu katalogta farklı yerlerde tanıtılmıştır. 1b-27b varakları arasında yer alıp Fârâbî'ye nispet edilenler ise *Mecmû'atu Resâil fi'l-Felsefe* başlığı altında bir arada tanımlanmış ve mecmuanın da Fârâbî'ye ait olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Hitti, *Descriptive Catalog of the Garrett Collection*, nr. 794, 261. Fârâbî'ye ait olduğu belirtilen ilk dört eserden 1, 3 ve 4. sıradakiler farklı nüshaları dikkate alınmak suretiyle müstakil incelemelere konu olmuştur ve filozofa aidiyetleri meselesi en iyi ihtimalle hala tartışmalıdır. Ancak bunlardan ikincisi olan *Risâletu tefsîri esmâi'l-hükemâ* üzerine görebildiğimiz kadarıyla müstakil tek bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada eserin buradaki nüshasının 1275/1858 tarihinde istinsah edildiği belirtilmektedir. Ancak bu mecmuanın tamamı tek bir müstensihin elinden çıkmıştır. Bu durumda da istinsaha kaynak teşkil eden nüshadaki tarihin olduğu gibi bu nüshaya da aktarıldığı düşünülebilir. Çalışmanın sahibi eserin Fârâbî'ye ait olamayacağını ifade etmektedir. Bkz. Franz Rosenthal, "A Short Treatise on the Meaning of the Names of Some Greek Scholars Attributed to al-Fârâbî", *Journal of the American Oriental Society* 61, sy. 1 (March 1942): 73-74. Mecmuada yer alan diğer eserlere ilişkin künye bilgileri şu şekildedir: *et-Tûsî, Şerhu Nasîru'd-Dîn et-Tûsî 'alâ risâleti isbâti'l-'akl*; *ed-Devvânî, Risâle [fi] 'Îmâni Fir'avn*; *el-Bikâ'î, Tehdîmu'l-erkân fi leyse fi'l-imkân*; *Abdurrahman el-Câmî, el-Muhâkemât*; *el-İsterâbâdî, Risâletu [fi mes'eleti] halki'l-a'mâl*; *el-Kaysarî, Tahkîku'l-Hızır 'aleyhi's-selâm*; *el-Batalyavsî, Şerhu'l-hamseti makâlâti'l-felsefiyyeti*; *el-Ma'arrî, er-Risâletu'l-İğrîziyye*. Bu eserler içinde hem mecmuada hem de mecmuanın girişindeki listede yanlışlıkla el-İsterâbâdî'ye nispet edilen, Houtsma katalogunda ise herhangi bir kaydı bulunmayan *Risâletu [fi Mes'eleti] halki'l-a'mâl* başlıklı eserin gerçek yazarının *ed-Devvânî* olduğu Hitti katalogunda açıklığa kavuşturulmuştur. Ayrıca, Houtsma'nın çalışmasında *el-Ma'arrî'nin er-Risâletu'l-İğrîziyye*'sinin istinsah tarihi 1275/1858 olarak verilirken, bu katalogta ilgili tarih 1265/1848 şeklinde zikredilmiştir. Bkz. Hitti, *Descriptive Catalog of the Garrett Collection*, nr. 1501, 453. Krs. Houtsma, *Catalogue*, nr. 464, 78.

#### 4. Mısır Millî Kütüphanesi Nüshası 1=M1 (Mecâmi'ü Teymûr 347, Risâle 6, 81b-101b)

Risâlenin bu kütüphanedeki nüshalarından biri, Teymûr koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu koleksiyon, Mısırlı edip, araştırmacı, tarihçi ve kitap düşkünü Ahmed Teymûr Paşa (1871-1930)'nın bağışladığı ve vefatına müteakip Mısır Milli Kütüphanesi'ne aktarılmış bulunan yazma mecmualardan müteşekkildir.<sup>40</sup> Bahse konu koleksiyonun 347 numaralı mecmuası, içerisinde *Risâle fi'l-mizâc* başlığını taşıyan<sup>41</sup> ve müellifi Fârâbî olarak kaydedilen bir risâle barındırmaktadır. Elimizdeki ikincil kaynaklar, mecmuanın 6. risâlesi olan bu eserin 81b-101b varakları arasında yer aldığını ifade etmekte, müstenihine ilişkin ise bir bilgi sunmamaktadır. İstinsah tarihi olarak Fuat Sezgin 1300/1883 yılını zikrederken, Ahmed Abdü'l-Bâsit'in çalışmasında herhangi bir tarih belirtilmemiştir.<sup>42</sup>

#### 5. Mısır Millî Kütüphanesi Nüshası 2=M2 (Mecâmi'ü Tal'at 639, Risâle 2, s. 8-21)

Risâlenin bir başka nüshası ise kütüphanenin Tal'at koleksiyonu içerisinde dir. Söz konusu koleksiyon, Girit asıllı olmakla birlikte Kahire'de doğup hayatı boyunca da burada kalan Ahmet Talat Paşa'nın (1859-1927) kütüphaneye bağışladığı yazma mecmualardan oluşmaktadır.<sup>43</sup> Bu mecmualardan 639 numarada kayıtlı olanın ikinci risâlesi, Teymûr koleksiyonundaki nüsha ile aynı başlığı taşımakta ve aynı müellife yani Fârâbî'ye atfedilmektedir. Katalogda kaydedilmiş olan eserin önsöz ve sonsözünün diğer nüshadan kısmi farklılıklar arz ettiği görülmektedir. Nüshanın fiziki tasvirine yönelik diğer açıklamalar ise öteki nüshaya dair aktarılanlarla birebir aynıdır.<sup>44</sup>

40 Ahmed Abdü'l-Bâsit, *Fihristu mecâmi'i'l-mektebâti'l-hâssa bi-Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye*, (Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye); c. 1 (London: Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, 2015), ۲. Kütüphaneye ilişkin detaylı bilgi için bkz. Fuat Günel, "Ahmed Teymur Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: TDV Yay., 1989), 140.

41 Bu başlık Ahmed Abdü'l-Bâsit'in kataloğunda köşeli parantez içinde sunulmuştur. Editör köşeli parantez kullanımı ile ilgili bir bilgi vermemektedir. Ancak katalogta normal şekilde kaydedilen başlıkların da yer alması, mizaç risâlesine konan başlığın ya bir takdir neticesi olduğunu yahut da metnin dışında bir yerde bulunduğunu akla getirmektedir. Bkz. Abdü'l-Bâsit, *Fihristu mecâmi'i'l-mektebâti'l-hâssa bi-Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye*, c. 4, nr. 230, 213. Fuat Sezgin ise eserin adını *Kitâbu'l-mizâc ve'l-evzân 'alâ mâ zehebe ileyhi el-cumhûru* olarak belirtmiştir. Bkz. Sezgin, *Geschichte der Arabischen Schriftums*, 300.

42 Abdü'l-Bâsit, *Fihristu mecâmi'i'l-mektebâti'l-hâssa bi-kâri'l-kütübi'l-Mısriyye*, c. 4, nr. 230, 213.

43 Abdü'l-Bâsit, *Fihristu mecâmi'i'l-mektebâti'l-hâssa bi-dâri'l-kütübi'l-Mısriyye*, c. 1, ۲. Kütüphaneye ve ihtiva ettiği eserlerin Talat Paşa'nın vefatı sonrasındaki serencâmına dair bkz. ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsi terâcim*, c. 1, 140; Fuâd Seyyid, "Nevâdiru'l-mahtûtâti fi mektebeti Tal'at", *Mecelletu ma'hedi'l-mahtûtâti'l-'Arabi* 3, sy. 2 (November 1957): 197.

44 Abdü'l-Bâsit, *Fihristu mecâmi'i'l-mektebâti'l-hâssa bi-kâri'l-kütübi'l-Mısriyye*, c. 4, nr. 231, 214.

## 6. Yanlışlık Sonucu Var Olduğu Belirtilen Nüshalar

St. Petersburg Üniversitesi Nüshası

Yukarıda tanıttıklarımız dışında eserin St. Petersburg üniversitesi kütüphanesinde de bir nüshasının bulunduğu belirtilmiştir. Dairetu'l-ma'ârifî'l-Osmâniyye muavinlerinden Hâşim en-Nedvî, kadim Arap ilimlerinin ihyasına hizmet etmesi maksadıyla kıymetli ve nadir eserlerin yazma nüshalarına ilişkin hazırladığı katalogda,<sup>45</sup> tıp eserlerini sıraladığı bölümde bu makalenin konusu olan risâleyi de zikretmiş ve şu bilgilere yer vermiştir:

321-*Kitâb fî 'ilmi'l-mizâc*; eş-Şeyh el-Îmâm Ebû Nasr el-Fârâbî 339; bu eserin bir nüshası Petersburg kütüphanesi 484 numarada kayıtlı olup 24 sayfadır.<sup>46</sup>

Bu bilgilerin, 'Petersburg kütüphanesi' kısmı dışında, Landberg katalogunda yer alan açıklamalarla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir:

484. Ebû Nasr Muh. I. Tarhan el-Fârâbî el-feylesûf, *Kitâb fî 'ilmi'l-mizâc*, Mukabele edilmiş (collationnée) oldukça güzel modern bir nüsha, 24. S.<sup>47</sup>

Müellifin kullandığı kaynaklar arasında St. Petersburg üniversitesindeki yazmaları tanıtan 1854 tarihinde hazırlanmış katalog yanında, *Brill Tarafından Tertip Edilmiş Şeyh Emin El-Medenî Kütüphanesine Ait Fihrist* başlığını taşıyan ve 1883'te neşredildiği belirtilen bir eser de bulunmaktadır ki,<sup>48</sup> bunun Landberg katalogu olduğunda şüphe yoktur. Öte yandan, araştırmalarımız neticesinde St. Petersburg üniversitesinin sahip olduğu yazmalara ilişkin yayınlanmış katalogda böyle bir esere rastlanmamıştır. İncelememize Petersburg'da yer alan Rusya Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün sahip olduğu yazmaların katalogunu da dahil etmemize rağmen sonuç değişmemiştir.<sup>49</sup> Bu durumda, Hâşim en-Nedvî tarafından aktarılan bilgide yazmanın yeri konusunda bir yanlışlık olduğunu, muhtemelen müellifin yazmaya iliş-

45 Hâşim en-Nedvî, *Tezkiratu'n-nevâdir mine'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyyi* (Haydarabad: Matabaatu Dairatu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, h. 1350), 5.

46 en-Nedvî, *Tezkiratu'n-nevâdir mine'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyyi*, 184.

47 Landberg, *Catalogue de Manuscrits Arabes*, 139.

48 en-Nedvî, *Tezkiratu'n-nevâdir mine'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyyi*, 9.

49 O. B. Frolova, T. P. Deriagina (derl.), O. B. Frolova (ed.), *Arabskie rukopisi Vostochnogo Otdela Nauchnoi Biblioteki Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta: Kratkii Katalog [Arabic Manuscripts of Oriental Section of St. Petersburg University Scientific Library: A Brief Catalogue]* (Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskii Gosudarstvennyi Universitet, Vostochnyi Fakultet, 1996); Anas B. Khalidov (ed.), *Арабские рукописи Института Востоковедения. Краткий каталог [The Arabic Manuscripts of the Institute of Oriental Studies: A Brief Catalogue]* (Moscow: Nauka Publishers, 1986). Gerek bu katalogların temininde gerekse incelenmesinde yardımlarını gördüğüm St. Petersburg Üniversitesi kütüphanesinin Asya ve Afrika Edebiyatı bölümünden sorumlu başkanı Milana A. Azarkina ile Doğu Araştırmaları Enstitüsü kütüphanesi araştırmacılarından Alla Sizova'ya teşekkürü bir borç bilirim.

kin bilgileri Landberg kataloğundan edindiğini, fakat buna rağmen bir şekilde sehven kaynak olarak St. Petersburg kataloğunu kullanmış olduğunu düşündüğünü ve dolayısıyla da St. Petersburg üniversitesine atıfta bulunduğunu söyleyebiliriz.<sup>50</sup>

### Latince Tercüme

Mizaç risâlesine dair Ateş<sup>51</sup> ve Cumbur<sup>52</sup> kataloglarında aktarılan bilgiler arasında eserin *Alfarabius de tempore* başlıklı Latince bir tercümesinin olduğuna işaret eden açıklamalar dikkatleri çekmektedir. Her iki katalogun ilgili kısmının kaynağı durumundaki Brockelmann da Fârâbî'nin Latinceye tercüme edilmiş böyle bir çalışmasından bahsetmektedir. Ancak kendisi bunu, mizaç risâlesinin künyesini verdiği yerde ve onun bir tercümesi olarak değil, "Muhtelif [Konulardaki Eserler]/Verschiedenes" başlığı altında ayrı bir eser şeklinde zikretmektedir.<sup>53</sup> Başlığından da anlaşılacağı üzere Fârâbî'nin olduğu belirtilen eser zaman (*de tempore*) kavramı hakkında kaleme alınmış bir çalışmadır.<sup>54</sup> Şu durumda bunun mizaç risâlesinin tercümesi olması mümkün değildir. Ateş'in bu şekilde düşünmesinin nedeni ise bir ihtimal Latince'de zaman (*tempore*) ve mizaç (*temperamentis*) kelimelerinin yazılış ve okunuşundaki benzerlik olabilir. Ateş'in vermiş olduğu bilgileri olduğu gibi kullanması nedeniyle Cumbur'un da bu hatayı sürdürdüğü görülmektedir.

## 1.2.Nüshalar Arasındaki İlişkinin Tespiti

Yazma bir esere ilişkin aşılması gereken fakat bazen araştırmacıların bunun için gerekli asgari imkanlardan yoksun olduğu mühim problemlerden biri de

50 *Tezkiratu'n-nevâdir*'deki bilgilerin yanlışlığına ilk dikkat çeken Brockelmann'dır. Bkz. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, c. 1, nr. C/4 (Leiden: Brill, 1943), 234. Ancak bu yanlış bilginin *Tezkiratu'n-Nevâdir*'i kaynak olarak kullanan sonraki Fârâbî çalışmalarında yer almaya devam ettiği görülmektedir. Bkz. 'Avâd, "Râidu'd-dirâse 'an Ebî Nasr el-Fârâbî", 248; Alon, *al-Fârâbî's Philosophical Lexicon*, 810.

51 Ateş, "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası", nr. 41, 183.

52 Cumbur, *Fârâbî Bibliyografyası*, nr. 56, 21.

53 Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, c. 1, nr. D/9 (Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898), 212; Brockelmann, c. 1, nr. D/9 (Leiden: Brill, 1943), 235. Brockelmann bu bilgiyi Edward Bernard'ın ilk kez 1697'de neşrettiği, İngiltere ve İrlanda'daki kütüphanelerin kataloglarını ve bu kataloglarda yer alan gerek yazma gerekse matbu eserlerin indeksini içeren çalışmasından almıştır. *Pantegni Constantini* başlığını taşıyan ve bu toplu katalogun 6605. sırasında bulunan mecmua, içerisinde Aristoteles, Galen, Kindi gibi isimlere ait eserlerin Latince tercümeleri yanında, yazarının Fârâbî olduğu belirtilen *De Tempore* isimli bir tercümeyi de barındırmaktadır. Bkz. Edward Bernard, *Catalogi Librorum Manuscriptorum Angliae Et Hiberniae In Unum Collecti, Cum Indice Alphabetico*, c. 2, nr. 6605/235 (Oxoniae: E Theatro Sheldoniano, 1697), 202.

54 Esere ilişkin değerlendirmeler için bkz. Moritz Steinschneider, *Al-Farabi (Alpharabius) Des Arabischen Philosophen Leben Und Schriften Mit Besonderer Rücksicht Auf Die Geschichte Der Griechischen Wissenschaft Unter Den Arabern*, nr. 17 (St. Petersburg: Academie Imperiale des Sciences, 1869), 112-113.



müellif nüshasının elde bulunmaması durumunda nüshalar arası ilişkileri tespit edebilmektir. Metin tenkidi adını taşıyan çetrefilli fakat bir o kadar da mühim incelemeler dizisinin bir kısmını oluşturan bu tespit ameliyesi, başta nüshalardan hangisinin asıl nüshaya doğruluk ve tarih bakımından en yakın kabul edilebileceğinin belirlenmesi ve metnin yeniden inşası olmak üzere, pek çok olumlu sonucu doğurmaktadır. Söz konusu sonuçlardan birisi de esere ait nüshaların tarihsel serüvenine ışık tutmak suretiyle metnin içeriğine (isim, yazar, konu, vb. hususlar) dair problemlerin çözümüne sağladığı katkıdır. O nedenden ötürü her ne kadar risâlenin tahkikli neşri başka bir çalışmanın konusu ise de malzemenin elverdiği kadarıyla nüshaları karşılaştırmamız yerinde olacaktır.

Mizaç risâlesinin günümüze ulaşan nüshalarından hiçbirinin müellif nüshası olmadığı gerek fiziksel niteliklerinden ve gerekse içeriklerinden anlaşılmaktadır. Dahası bunların müellif nüshasından istinsah edildiklerini gösterir metin içi-dışı herhangi bir veri de bulunmamaktadır. Şu durumda yapılması mümkün görünen yegâne şey, mevcut nüshalar arasındaki ilişkiyi göstermeye çalışmaktır. Risâlenin elimizde olan ve doğrudan inceleme fırsatı bulduğumuz nüshaları L, Y ve P nüshalarıdır. Diğer iki nüsha olan M1 ve M2 nüshaları hakkındaki bilgimiz ise katalogların verdikleriyle sınırlıdır ki, bunlar da metin olarak yalnızca nüshaların başlangıç ve sonlarını kaydetmişlerdir. Dolayısıyla ilgili iki nüsha bu başlık altında değerlendirilemeyecektir.

Metinler üzerinde yapmış olduğumuz ilk incelemeler akabinde nüshalar arasında şöyle bir irtibatın varlığının bir hipotez olarak sunulup önemli bir dereceye kadar da sınanabileceği neticesine varmış bulunmaktayız: Y nüshası L'den, L nüshası da P'den istinsah edilmiştir. P nüshanın kaynağını belirleyebilecek bir veriye ise şimdilik sahip değiliz. O vakit bu tabloya göre bahse konu üç nüsha arasında doğrusal bir irtibat bulunduğu ve nihai kaynağın P olduğu ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki satırlarda bu hipotezi doğrulamaya çalışacağız.

### 1. P-L Nüshaları Arasındaki İlişki

Öncelikle, elimizde L'nin istinsah ve mukabele edilmiş bir nüsha olduğunu ortaya koyan delillerin bulunduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Bunlardan ilki L nüshasının tavsifi esnasında da zikrettiğimiz üzere, nüshanın zahriyesinin sol üst köşesinde yer alan "Min Risâleti'l-Mizâc li'l-Fârâbî/Fârâbî'ye ait Mizaç Risâlesinden[dir]" şeklindeki kayıttır. Söz konusu kayıt, aynı mürekkep ve yazım tarzıyla 11a nolu varağın sol üst köşesinde de karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu kayıt tamamıyla sorunsuz değildir. Zira, yine ilgili yerde belirttiğimiz üzere, mürekkebinin ve yazım şeklinin metindekinden farklı

oluşu ilgili kaydın müstensih dışında birinin kaleminden çıktığını göstermektedir. Bu kimsenin kimliğine dair kesin bir sonuca ulaşabilmek mümkün görünmese de kendisinin nüshaya ilişkin fakat nüshada kayıtlı olmayan bir bilginin sahibi olduğu ortadadır. Ancak her halükârda bu durum ilgili kaydın delil olabilme niteliğini bir miktar zayıflatmaktadır. Ne var ki, bu zayıflığı giderebilecek ikinci bir veriye daha sahip bulunmaktayız. Bu da Landberg kataloğunun sunduğu şahitliktir. L nüshasına ait metnin içinde mukabele kaydı olmamasına rağmen Landberg kataloğunun nüshaya ilişkin verdiği bilgiler arasında nüshanın mukabele edildiğini belirtir bir ifade vardır.<sup>55</sup> Landberg'in bu ayrıntıyı nasıl elde ettiği sorusuna verilebilecek muhtemel iki cevap söz konusudur. İlki kendisinin bunu nüshadaki "Min risâleti'l-mizâc li'l-Fârâbî" şeklindeki bilgi notundan ve derkenarlarda yer alan düzeltmelerden edindiğidir. Diğeri ise, her iki nüshanın tanıtımı esnasında detaylıca ele aldığımız nüshaların tarihsel serüveninde yatmaktadır. Kısaca yeniden hatırlamak gerekirse, belirtebiliriz ki, her iki nüsha da Medineli âlim Emin el-Hulvânî'nin şahsi kütüphanesinde bulunan ve Brill yayınevine satılan mecmuaların birer parçasıdır. L nüshasının içinde yer aldığı mecmualar grubu Landberg tarafından kataloglanmış ve sonrasında da Brill tarafından 1883'te Leiden üniversitesine satılmıştır. P nüshasını barındıran mecmuanın parçası olduğu yazma grubu ise Houtsma tarafından kataloglanmış ve 1900 yılında yine Brill tarafından bu sefer Princeton üniversitesine satılmıştır. Başka bir ifadeyle, her iki nüsha da nihai olarak aynı âlimin şahsi kütüphanesinin birer parçasıydı. Öte yandan, Landberg'in bu âlim ve onun kütüphanesi ile koleksiyonların Brill'e satışından öncesine giden sıkı irtibatının bulunduğu daha önce ayrıntılarıyla açıklanmıştı. Bu tabloya göre, her ne kadar kesin ifadelerle olmasa da denilebilir ki, söz konusu irtibatlarının bir neticesi olarak Landberg nüshanın mukabele edildiği bilgisini edinebilmiş ve bunu katalogunda ifade etmiştir. Landberg'in açıklamalarını nüshada bulunan kayıt ve tashihlerle beraber düşündüğümüzde, L nüshasının istinsah ve mukabele edilmiş bir nüsha olduğu büyük oranda netleşmektedir.

Bizim iddiamız, L'nin kaynak nüshasının P olduğu yönündedir. Bu iddiayı destekleyecek metin dışı verileri yukarıdaki izahlardan çıkarabiliriz. Şöyle ki, nüshadaki kayıta görülen *Risâletu'l-mizâc li'l-Fârâbî* ifadesinin P nüshasının başlığı olan *Risâle li-Ebî Nasr el-Fârâbî fi'l-mizâc* ile olan benzerliği dikkat çekicidir. Buna nüshaların menşeinin Emin el-Hulvânî'nin şahsi kütüphanesi oluşunu da ilave ettiğimizde ise, durum bir miktar daha vuzuha kavuşmaktadır. Nitekim, el-Hulvânî'nin aynı zamanda kitap alıp satan bir kimse olması hasebiyle kendisinin yahut onun görevlendirdiği birinin L'yi P nüshasından

55 "Mukabele edilmiş (collationnée) oldukça güzel modern bir nüsha." Bkz. Landberg, *Catalogue de Manuscrits Arabes*, 139.

istinsah etmiş olması ve böylelikle aynı eserin iki nüshasına sahip hale gelmesi oldukça olasıdır. Ancak hiç şüphesiz her iki varsayımın da daha sağlam delillerle desteklenmesi zaruridir ki, bize de bunu nüshaların metin için karşılaştırmaları temin edecektir.

P nüshasının metni, derkenarlardaki tashihler de dikkate alınmak suretiyle L' de olduğu gibi kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, L'nin müstensihisi, P'nin derkenarında gördüğü düzeltmeleri metnin içine aktarıp metni o şekilde inşa etmiştir.<sup>56</sup> Dahası, P'nin derkenarında yer aldığı görülen aritmetik hesaplamaların dahi birebir L' de alıntılandığı gözlenmektedir.<sup>57</sup> Elbette burada tam tersi bir durumun, yani P'nin L'den istinsahunun mümkün olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Sorunun cevabı bizce olumsuzdur. Çünkü P nüshasına ait metnin müstensih tarafından herhangi bir düzeltme notu eklenmemiş, dolayısıyla da doğru olduğu kabul edilen bazı kısımlarının L'nin müstensihince önce oldukları hal üzere aktarıldığına, ardından da derkenarlarda düzeltmelere gidildiğine şahit olmaktayız.<sup>58</sup> Bunun aksinin söz konusu olduğu bir örneğe, daha açık dile getirecek olursak, L'nin derkenarında düzeltilip de P'nin metnine bu şekilde düzeltilmiş olarak giren bir ifadeye ise rastlamamaktayız.

Şu hâlde hem metin dışı hem de metin içi delilleri göz önünde bulundurduğumuzda, çok büyük bir ihtimalle, L nüshasının P'den istinsah edildiğini ve istinsahın tamamlanması akabinde de mukabele edilip metinde düzeltme ve ilavelere gidildiğini söyleyebiliriz.

## 2. L-Y Nüshaları Arasındaki İlişki

Y nüshasının bir mukabele kaydına sahip olduğunu nüshanın tavsifi esnasında belirtmiştik. Ancak ne bu kayıt ne de nüshaya dair bilgi aktaran ikincil çalışmalar kaynak nüsha hakkında bir bilgi vermektedir. Yalnız dikkat çeken bir husus hem L hem de Y nüshasına dair katalog bilgileri arasında "Başlangıcı Princeton nüshasından farklıdır" şeklinde bir ifadenin yer alması, L ve Y nüshaları arasında ise bu yahut başka tür bir farklılıktan söz edilmemesidir. Buradan hareket etmek suretiyle iki nüsha arasında karşılaştırma yaptığımızda, Y'nin L'yi, başlıklar da dahil olmak üzere, neredeyse birebir takip ettiğini fark ettik. Her iki nüsha da gerek metin içinde ve gerekse derkenarlarda

56 Krş. P Nüshası/vr. 20a\*Satır 12-L Nüshası/vr. 2a\*Satır 2; 20b\*16-2b\*17; 21b\*18-4a\*13; 22a\*29-5a\*8; 23b\*18-6b\*25; 23b\*26-7a\*10; 24a\*4-7a\*19; 25a\*1-8b\*9; 25a\*8-8b\*18; 25b\*14-9b\*5; 25b\*26-9b\*19; 26a\*26-10b\*2; 27a\*21-11b\*7.

57 Krş. P/24a\*11-L/7b\*3.

58 Krş. L/4a\*11-P/21b\*17; 4a\*13-21b\*18; 4a\*3-22a\*24; 5a\*15-22b\*27; 6a\*20-23a\*22; 8b\*11-25a\*3; 10b\*9-26b\*3; 11a\*8-27a\*27; 11b\*9-27a\*23.

aynı yerlerde aynı ilavelere ve eksikliklere sahiptir.<sup>59</sup> Hem metin içinde hem de derkenarlarda her iki nüshada da aynı yerde aynı ifadeler için aynı renk mürekkep kullanılmıştır. Ayrıca aynı yerlerde aynı tür belirsizliklerin bulunduğu da görülmektedir. Örneğin derkenara yerleştirilen bir not için metnin ilgili satırının muayyen bir yerine bir nüshada işaret konmuş ise aynı işlem diğer nüshada da yapılmıştır. Şayet birinde yok ise diğerinde de bulunmaktadıdır.<sup>60</sup>

Bu bağlamda birkaç ayrıntıyı daha dikkatlere sunmak yerinde olacaktır. Öncelikle, Y nüshasının derkenarlarında kayıtlı bazı notlar L’de görülmemektedir. Dikkatlice bakıldığında ise bunların Y metninin istinsahı sırasında vuku bulan yanlışlıklara ilişkin düzeltmeler olduğu, bu düzeltmelerde de L’deki metnin esas alındığı anlaşılmaktadır.<sup>61</sup> Buna mukabil, L metninin yanlışlık içeren ilgili satırının aynen aktarılıp düzeltmenin ise derkenarda kaydedildiği bir örnek de söz konusudur.<sup>62</sup> Biz bu verilerin Y’nin L’den istinsahının göstergeleri olarak okunması gerektiğini düşünmekteyiz. Ancak burada da Y’nin tıpkı L gibi P’den istinsah edilmiş olup olamayacağı sorusu gündeme gelmektedir. Bunun olamayacağını gösterir deliller yine Y nüshası içinde mevcuttur. Bunlardan bir tanesini şöyle zikredebiliriz. Nüshanın 2b varlığının 12. satırında bir kelimelelik bir boşluğun yer aldığı görülmektedir. P nüshasında bu boşlukta “أو الإجابة” ifadesinin bulunduğu (19b\*29), L nüshasında ise böyle bir ifadenin daha önce var olduğu halde bir şekilde silinmiş olduğu ve dolayısıyla bir kelimelelik bir boşluğun ortaya çıktığı (1b\*13) gözlemlenmektedir. Şayet Y nüshası P’ye müracaat etmiş olsaydı bu nüshanın ilgili yerinde de söz konusu kelimenin yazılı olması gerekirdi. Ancak L’yi esas aldığından ötürü ilgili kelime Y’de yoktur. Dahası, kelimenin yerinde, L’dekiyle aynı uzunlukta bir boşluk bulunmaktadır.<sup>63</sup>

Y’nin L’den istinsahını mümkün kılan metin dışı verilere de sahibiz. Ayrıntılarını ilgili yerde aktardığımız üzere Y nüshası, Landberg’in şahsi koleksiyonundan satın alınıp Yale üniversitesine bağışlanmış yazmalar arasında-

59 Krş. L/1b\*13-Y/2b\*12; 4a\*11-4b\*23; 4a\*13-5a\*2; 4b\*18-5b\*3; 5a\*3-5b\*10; 5b\*15-6a\*16; 6a\*20-6b\*17; 7b\*3-7b\*17; 8b\*11-8b\*19; 8b\*20-9a\*3; 10a\*5-10a\*7; 10b\*9-10b\*9; 11a\*9-11a\*9; 11b\*9-11b\*10.

60 Örnek olarak bkz. L/8b\*20-Y/9a\*3.

61 Krş. Y/2b\*14-L/1b\*15; 3a\*7-2a\*9; 3b\*10-2b\*13; 3b\*14-2b\*19; 5a\*9-4a\*23; 6b\*20-6a\*23; 8b\*2-8a\*14; 8b\*7-8a\*21; 9a\*18-9a\*13; 9b\*22-9b\*20; 10a\*21-10a\*22.

62 Krş. Y/10a\*7-L/10a\*5.

63 L ve Y nüshalarında aynı olduğu halde P’de farklı şekilde kayıtlı kelime ve ifadeleri karşılaştırmak için bkz. L/1b\*3, Y/2b\*3-P/19b\*2; 1b\*4, 2b\*4-19b\*3; 1b\*5, 2b\*5-19b\*5; 1b\*8, 2b\*8-19b\*7; 1b\*11, 2b\*9-19b\*9; 1b\*13, 2b\*11-20a\*1; 1b\*18, 2b\*17-20a\*6; 1b\*21, 2b\*19-20a\*7; 1b\*22, 2b\*19-20a\*8; 1b\*22, 2b\*20-20a\*9; 1b\*24, 2b\*21-20a\*10.

dır. Landberg ise kütüphanesinde yer alan bu ve diğer kitapları, Arap ülkelere yaptığı uzun seyahatler sırasında hem genel hem de şahsi kütüphanelerde karşılaştığı eserleri yanında gezdirdiği müstensihlere istinsah ettirmek suretiyle elde etmiştir.<sup>64</sup> Landberg'in ziyaret edip dostluk kurduğu kişilerden birisi de L ve P nüshalarını özel kütüphanesinde barındıran -ki bunlar sonradan Brill'e satılacaktır- Medineli Emin el-Hulvânî'dir. Daha önce kaydettiğimiz üzere Landberg, dostum dediği bu âlimle 1883 yılı şubat ayında Kahire'de buluşmuştur.<sup>65</sup> Şu durumda Landberg Y nüshasını bu yahut daha önceki bir ziyareti esnasında söz konusu şahsın kütüphanesinde bulunan nüshalardan birinden -ki bu durumda L nüshasıdır- istinsah ettirmiş olmalıdır. Nitekim mizaç risâlesinin içinde yer aldığı mecmuada bulunan diğer eserin de Emin el-Hulvânî'nin kütüphanesinde yer alıyor oluşu bu varsayımı kuvvetlendirmektedir. Şöyle ki, aynı müstensihin elinden çıkmış olan söz konusu ikinci eserin, Nasr b. Yahyâ b. Sa'îd el-Mutatabbib el-Muhtedî'nin *en-Nasîhatu'l-Îmâniyye fî fazîhati'l-milleti'n-Nasrâniyye* adlı çalışması olduğu belirtilmişti. Bu çalışmanın Houtsma'nın hazırladığı katalogda kaydı vardır.<sup>66</sup> Bu katalogun el-Hulvânî'nin kütüphanesinden Brill'e geçen eserlere ilişkin olduğu ise P nüshasının tanıtımı esnasında zikredilmişti. Elbette bu durumda Landberg'in istinsah ettirmekten ziyade zaten istinsah edilmiş bir nüshayı el-Hulvânî'den satın almış olabileceği de akla gelen ihtimallerdendir. Ancak, nüshanın edinme türünün Y nüshasının L'den türemiş olduğu şeklindeki iddiamıza etki edecek bir yönü bulunmamaktadır.

Sonuç olarak gerek metin tahlili ve gerekse metin dışı tarihsel verilerin değerlendirilmesi neticesinde şu ortaya çıkmaktadır: Y nüshası kuvvetle muhtemel L'den istinsah edilmiştir. Şayet bu iddiamız da doğruysa P, L ve Y nüshalarının hem menşei hem de birbirleri ile olan irtibatı da gün yüzüne çıkmış olmaktadır. Bu ilişki ağını şu şekilde şemalaştırabiliriz.

Tablo 1: P-L-N Nüshaları Arasındaki İlişki

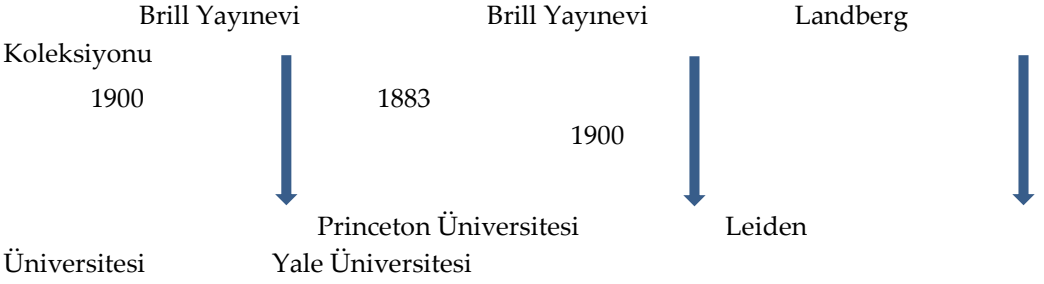
Emîn b. Hasan el-Medenî el-Hulvânî'nin Şahsi Kütüphanesi



64 Charles Cutler, "Special Collection in American Libraries: The Landberg Collection of Arabic Manuscripts at Yale University", 53-54.

65 Bkz. dp. 29.

66 Houtsma, *Catalogue*, nr. 975, 164.



## 2. Eserin Muhteva Tahlili

### 2.1.Eserin İsmi ve Konusu

Risâleye ait nüshaların tavsifi esnasında gördüğümüz gibi, eserin başlığı olarak gerek nüshaların kendilerinde gerekse kataloglarda şu isimler kaydedilmiştir: *Risâle fi'l-mizâc*, *Risâle fi 'ilmi'l-mizâc li'l-Fârâbî*, *Risâle fi'l-mizâc ve'l-evzân*, *Kitâb fi 'ilmi'l-mizâc*, *Risâle li-Ebî Nasr el-Fârâbî fi'l-mizâc bi't-tamâm ve'l-kemâl*, *Kitâbu'l-mizâc ve'l-evzân 'alâ mâ zehebe ileyhi el-cumhûru*. Söz konusu isimlerin tamamı nihai noktada metnin dışında (zahriye, vikaye varağı, eserin başlığı) yer almaktadır. Bu nedenle de eserin ismi metnin kendisine müracaatla tekrar değerlendirilmelidir. O maksatla yazmanın önsözüne baktığımızda şu satırlarla karşılaşmaktayız:

فهذه رسالة في المزاج والأوزان علي ما ذهب اليه الجمهور و ساقني الدليل اليه وقوي اعتمادي عليه وأنا أسأل الله العصمة من الذلل والتمس من الإخوان إصلاح الخلل. مشتملة علي مقدمة و ثلاث مقالات و خاتمة.

Bu [eser], [konu hakkında fikir belirtmiş] çoğunluk ulemanın görüşleri dikkate alınarak hazırlanmış mizaç ve ölçülere ilişkin bir risâledir. Beni bunu [kaleme almaya] rehber[im] (ed-delîlu) sevk etti ve [yine kendisi, onu başara-bileceğime olan] güvenimi artırdı. Allah'tan [beni] zilletlerden korumasını ni-yaz ediyorum. İhvandan ise noksanlıklarımı düzeltmelerini rica ediyorum. [Eser] bir giriş, üç bölüm ve bir de sonuçtan müteşekkildir.<sup>67</sup>

Buna göre, risâlenin künyesi olarak az önce zikredilen isimlerin büyük oranda esere ait önsözün ilk cümlesine dayandığı görülmektedir. Ancak ne var ki, müellif burada eserin isminden değil konusundan bahsetmektedir. Ayrıca bunun dışında metnin başka bir yerinde künye bilgisine atıfta bulunan bir ibareye yahut nota da rastlanmamaktadır. Bir ihtimal olarak bu noktada bizzat yazarın kendisinin esere hususi bir isim takdir etmemiş olması da akla gelebilir. Durum buysa dahi, o vakit eserin isminin yalnızca *Risâle fi'l-mizâc* yahut *Risâle fi 'ilmi'l-mizâc* şeklinde kaydedilmesi bir eksiklik doğuracaktır.

67 P/19b\*22-25; L/1b\*5-8; Y/2b\*3-6.

Çünkü önsözde sadece *mizaç* değil aynı zamanda *ölçüler/evzân* kelimesi de bulunmaktadır. Bu nedenle de *Risâle fi'l-mizâc ve'l-evzân* başlığının esere daha uygun düştüğü söylenebilir.

Önsözdeki açıklamalar ve bu çalışmanın ekinde sunduğumuz içindekiler tablosu incelendiğinde eser okuyucusunu ilk elde bütünüyle mizaç/karışım teorisine hasredilmiş olduğu neticesine ulaştırmaktadır. Nitekim muhtevası da bu neticeyi desteklemektedir. Risâle, sonuç kısmı hariç, bütünüyle mizaç kavramına ve çeşitlerine, terkip kavramına ve türlerine, oluşturulacak mizaç ve terkiplerin ölçülerine, aklî ihtimallerine ve de bunların dış dünyada uygulanabilirlik durumlarına dair detaylı tahliller ve bazıları tablolaştırılmış hesaplamalar sunmaktadır. Ancak bu teorinin tabiat felsefesinin altında yer alan pek çok disiplinde farklı çerçevelerde kullanıldığını daha önce belirtmiştik. Ondandır ki, bahse konu risâlenin de bu ilimlerden birine ait olabileceği ilk elde düşünülebilecekler arasındadır. Önsözünde göze çarpan *ölçüler/evzân* ifadesi, kimyanın bir isminin de ilmu'l-mîzân oluşunu dikkate alırsak,<sup>68</sup> bunun bir kimya risâlesi olma ihtimalini gündeme getirmektedir. Nitekim bu ilmin İslam geleneğindeki asıl kurucusu kabul edilen Câbir b. Hayyân'ın (v. 200/815) günümüze ulaşmış kimya eserlerinden birisi de *Kitâbu'l-mîzân es-sağîr* başlığını taşımaktadır. Söz konusu eserin içeriği ise, ele aldığı konular itibarıyla burada incelediğimiz risâle ile büyük oranda örtüşmektedir.<sup>69</sup> *Risâle fi'l-mizâc ve'l-evzân*'ın önsözünü geçip metnini okumaya başladığımızda kimya ilmi içerisinde işlenen altın, gümüş, bakır vb. madenlerin birbirlerine dönüşümleri gibi hususlara mizaca dair konuların örneklendirilmesi esnasında yer yer temas edildiğine şahit olmaktayız (L/2b\*16-21, L/10b\*7-8). Ayrıca müellifin bir yerde Ehlü's-sinâ'at diyerek kimyacılar atıfta bulunduğunu da görmekteyiz (L/4a\*6). Tüm bunlara risâlenin Landberg kataloğunda ve Brockelmann'ın bibliyografyasında Kimya eserleri arasında sayılması ile Mı-

68 Kimyanın İslam ilim geleneğinde İlmü'l-mîzân dışında aldığı diğer isimler şunlardır: el-Hikme, İlmü's-san'a, İlmü't-tedbir, İlmü'l-hacer. Cisimlerin temel yapılarını, karşılıklı etkileşimlerini ve bu etkileşimler neticesinde de yeni birtakım bileşikler ortaya çıkarmalarını konu edinen bu ilmin, teorik yönünün yanı sıra teknik bir tarafının da bulunduğu ifade edilmiştir. Buna göre, kimya yahut ilmu'l-mîzân belirli bazı işlemlerin icrasını gerektirmekte ve bu icra esnasında göz önünde bulundurulacak belirli bir ölçü (vezn/evzân) fikrini de öngörmektedir. Bkz. Emre Dölen, "Kimya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: TDV Yay., 2002), 26.

69 Câbir b. Hayyân'ın bu eserinde mizaç teorisini ayrıntılı olarak ele aldığı görülmektedir. Risâlede dört unsur ve niteliğin nasıl karışabileceği, karışımlardaki ölçülerin neler olduğu, ölçüye nasıl ulaşılacağı, unsurların mahallinin neresi olduğu, cevherlerin nitelikleri nasıl yüklenebileceği, bu yüklemelerde yapay değişikliklere nasıl gidilebileceği, terkip ve mizacın kaç ihtimalinin-şeklinin bulunduğu gibi sorulara cevaplar aranmaktadır. Bkz. Câbir b. Hayyân, "Kitâbu'l-mizânî's-sağîr", *Muhtâru resâli Câbir b. Hayyân* içinde, tsh. ve nşr: Paul Kraus (Kahire: Mektebetu Hancî, 1935), 425-459.

sır nüshalarına ilişkin katalogda konusunun kimya diye gösterilmesini de eklediğimizde, ilk elde risâleyi bir kimya eseri kabul etmek makul hale gelmektedir. Ayrıca, filozofa nispet edilen bu eserin bir an için otantikliğini varsayarsak, Fârâbî'nin kimya ilminin gerekliliğine dair bir risâlenin yazarı oluşu da bu kabulü destekleyecektir.<sup>70</sup> Fakat ne var ki eserin muhtevasına daha yakından baktığımızda vardığımız sonuç, onu müstakil olarak kimya yahut herhangi bir ilme ait kabul etmemizin mümkün olmadığı yönündedir. Şöyle ki, eserde ölçüler önemli bir yer tutmakla birlikte, bunlar doğrudan herhangi bir ilimle ilişkilendirilmemektedir. Müellif konularına kimya ilminden örnek getirmekle beraber tıp ve musiki gibi mizaç ve ölçülerle bir şekilde irtibatlı diğer ilimlerden de örnekler vermektedir (L/3a\*15-20, L/6a\*21, L/9a\*22). Bu bağlamda eserin en çok önem arz eden kısmı ise sonuç bölümüdür. Risâlenin mukaddimesi ve bölümlerinin tamamı mizaç teorisinin farklı unsurlarını detaylarıyla işlemektedir. Sonuç kısmında ise müellif, yazdığı eserin herhangi bir ilme değil fakat yalnızca mizaç teorisine dair olduğunu ihsas ettirir biçimde, uzun uzadıya izah ettiği teorinin hangi ilimlerle ilişki içinde bulunduğuna, daha net bir ifadeyle, hangi ilimlerin mizaç teorisinden hangi şekillerde istifade ettiğine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Söz konusu ilimler arasında kimyadan da bahsedildiği görülmektedir:

اعلم ان المتقدم من المزاج و التركيب اصل يشترك فيه علوم فمنها الطب و منها علم الموسيقى اذا النسبة المتقدمة هي نسبة التأليفية المستعملة فيه. (L/10b\*12-14)

ومنها صناعة الجفر والزايحة فالعلة المادية لهاذ العلم الحروف ثم ان الحروف لما قصرت عن ضبط جميع المعاني فاحتج الي تركيبها فركبت وفقت بالمراد وهاذ المركب هو الكلمات ثم ان هاذ التركيب ليس هو كيف اتفق بل على قانون أصول التركيب. (L/11a\*3-6)

ومنها علم السمية اذ هو تراكيبه حرفية وكلمات لا يعقل لها معني بالخاصية عند تلاوتها كذا ذكره العلامة. ومنها علم الطلاسم وهو ممازجة قوي أرضية بقوي روحانية فلكية وذلك يحصل بقانون التركيب المفردات بمزاج القوي الفلكية. (L/11b\*15-18)

(L/12a\*5) ومنها علم الصناعة ويتم بالمزاج والنقل هنا مهم.

Şunu bil ki, mizaç ve terkip hakkında buraya kadar anlatılanlar, ilimler için ortak bir temeldir. Tıp ve musiki bu ilimlerdendir. Çünkü buraya kadar anlatılmış olan oran[lar], bu [ilimlerde] kullanılan birleştirme oran[lar]ının ta kendisidir. (L/10b\*12-14). (...) Cefr ve Zayırçe sanatları da bunlardandır. Bu ilimlerin maddi illeti harflerdir. Ancak bu harfler tüm anlamları kendi bünyelerinde barındıramayacaklarından terkip maksadıyla bir araya toplanırlar,

70 Fârâbî, "Fârâbî'nin Simya'nın Lüzümü Hakkındaki Risâlesi", nşr. ve trc: Aydın Sayılı, *Bellekten (Fârâbî Özel Sayısı)* 15, sy. 57 (Ocak 1951): 65-79. Klasik kaynaklarda Fârâbî'nin bu isimde bir risâle kaleme aldığı belirtilse de bugün elimizde bulunan eserin otantikliğinin tartışmalı olduğunu ifade etmek gerekmektedir.



terkip oluştururlar ve çoğalırlar. [Sonunda da] maksada uygun hale gelirler. [Oluşan] bu mürekkepler kelimelerdir. Ne var ki söz konusu terkip rastgele [meydana gelen] bir nitelik değil, aksine terkinin temellerine [usûlî't-terkîb] ilişkin kanuna bağlıdır. (L/11a\*3-6). (...) Simyâ ilmi de bunlar arasındadır. Çünkü bu ilim, terkipleri harflerle yapılan bir ilimdir. [Bu terkiplerle ortaya çıkan kelimeler ise] telaffuz edildiklerinde özel bir anlam çağrıştırmayan kelimelerdir. Allâme bunu böyle söylemiştir. Tılsımât ilmi de bunlardandır. Bu ilim yeryüzüne ait kuvvetlerle [el-kuvâ el-arziyye] felekî rûhânî kuvvetlerin birbirine karışmasına ilişkin bir ilimdir. [Bu karışma ise], tekilerin felekî kuvvetlerin mizacı ile terkinine ilişkin kanuna uygun olarak meydana gelir. (L/11b\*15-18). (...) [Son olarak] Kimya ilmi de (‘İlmu’s-sınâ’at) bu ilimlerden- dir. Bu ilim mizaç ile tamama erer ve [altın, gümüş, demir, bakır vb. madenleri birbirine] dönüştürme (en-naklu) bu ilimde mühimdir. (L/12a\*5).

Yukarıdaki paragraf ve öncesindeki izahlar risâlenin münhasıran mizaç teorisini ortaya koyabilmek amacıyla kaleme alındığına, herhangi bir ilmin sınırları içerisine dahil edilemeyeceğine şahitlik etmektedir. Bunun tek istisnası, şayet Mollazâde eş-Şirvânî ve Kâtip Çelebî'nin açıklamalarını esas alırsak,<sup>71</sup> İlmu'l-mizâciyyât olabilir ve bu durumda da risâleyi Mizaçlar İlmi'ne dair örnek bir çalışma şeklinde nitelendirebiliriz.

## 2.2.Eserin Otantikliği Problemi

### 2.2.1.Mizaç Risâlesi'nin Fârâbî'ye Aidiyeti

İslam felsefesinin Fârâbî ve eserlerine yer veren klasik biyo-bibliyografik kaynaklarının hiçbirinde böyle bir risâleye yahut bunu çağrıştıracak bir esere rastlamadığımızı, eserin yalnızca modern dönemdeki çalışmalarda Fârâbî'nin müellifatı arasında zikredildiğini daha önce ifade etmiştik.<sup>72</sup> Risâleye ait nüshalarda bulunan ve metnin dışında yer aldıkları görülen başlıkları şimdilik bir kenara bırakacak olursak, metnin içerisinde de Fârâbî'nin ismiyle yahut eserlerine ilişkin herhangi bir atıfla karşılaşmadığımızı belirtmemiz gerekmektedir. Eserde Fârâbî'nin ismi görülmediği gibi müellif olarak başkasının adı da geçmemektedir. Bu nedenle de eserin müellifini tespit ve filozofa aidiyetini vuzuha kavuşturma, çözülmesi gereken bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

Eserin önsözünde yer alan *ed-Delîl* ve *İhvân* terimlerine yakından bakmak, iyi bir başlangıç noktası olabilir. Sözlüklerde “irşad eden”, “doğru yola yahut sonuca sevk eden”, “kılavuz-rehber” gibi manalara gelen ve gerek Kur’ân-ı Kerim’de gerekse hadislerde de bu anlamlarda kullanıldığını gördüğümüz

71 Bkz. Dp. 6.

72 Bkz. Dp. 15.

*Delil* kelimesi,<sup>73</sup> tasavvufta mürşidi ve şeyhi nitelemek için başvurulan terimlerdenendir.<sup>74</sup> Sözlükte “kardeş”, “arkadaş”, “yoldaş” gibi anlamlara sahip *İhvân* kelimesi de aynı şekilde tasavvufa ait terimlerdenendir ve bu disiplin çerçevesinde terim olarak kullanımı XI. yüzyıl ve sonrası dönemde gerçekleşmiştir.<sup>75</sup> Buna göre risâlenin müellifi eseri delilinin yani mürşidinin sevk ve teşviki ile kaleme almış olup bu hususta aynı tarîki paylaştığı diğer kimselerden yani ihvandandan da yapabileceği hataları düzeltmeleri için ricada bulunmaktadır. Önsözün bu muhtevası bize, her ne kadar metin içinde ve dışında ilgili hususta kesin bir hükme varmaya katkı sağlayacak başka bir bulguya rastlamadıysak da, yazarın tasavvuf ehli bir kimse olduğunu ihsas ettirmektedir. Buradan hareket ettiğimiz takdirde ise, müellifin Fârâbî olabilmesi ihtimali zayıflamaktadır. Şöyle ki, kaynaklarda Fârâbî'nin zâhidâne bir hayat sürdürdüğü<sup>76</sup> ve bir dönem de tasavvuf ehlinin kıyafetleriyle dolaştığı belirtilse de,<sup>77</sup> önsözdeki ifadelerin dolaylı olarak işaret ettiği mürşid-mürid, mürid-ihvan ilişkilerine ne özel olarak filozofun hayatında ne de daha genelde döneminin tasavvuf anlayışında rastlamak mümkün gözükmemektedir. Böylesi ilişkiler büyük oranda tasavvuf tarihinin tarikatlar döneminde şekillenmiştir ki, bu dönemin başlangıcı da en erken XI.-XII. yüzyıllardır denilebilir.<sup>78</sup> Ayrıca, söz konusu terimlerin Fârâbî'nin eserlerinde yer alıp almadığını sorduğumuzda görmekteyiz ki, *Delil* kelimesi terim olarak yalnızca mantık ilmi çerçevesinde kullanılmaktadır.<sup>79</sup> Diğer bir deyişle, terimin filozofun metinlerindeki içeriği ne rehber/mürşid ne de bir başka tasavvufî kavramla ilintilidir. *İhvan* kelimesi ise, *Delil*'in aksine, bilebildiğimiz kadarıyla Fârâbî'nin nispeti sahih eserlerinde terim olarak hiç yer almamaktadır. Şu hâlde, önsözde kayıtlı açıklamalardan yola çıkarak ortaya konan bu çıkarımların eserin Fârâbî'ye aidiyetini şüpheli hale getirdiği söylenebilir. Elbette ki bunlar herhangi bir şekilde kesin

73 Bkz. Seyyid Şerîf el-Cürçânî, “ed-Delîl”, *Kitâbu't-ta'rîfât* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 104; Yusuf Şevki Yavuz, “Delîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (Ankara: TDV Yay., 1994), 136.

74 Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili I: Mürşid-Mürid-Yol* (İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2006), 60-61; Ethem, Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Basım Yayın Dağıtım, 1997), 211.

75 *İhvân* terimine tasavvuf literatüründe ilk defa Kuşeyrî'nin (v. 465/1072) *er-Risâle* adlı eserinde rastlanıldığı ifade edilmiştir. Bkz. Süleyman Uludağ, “İhvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 21 (İstanbul: TDV Yay., 1999), 580.

76 İbn Ebî Usaybî'a, '*Uyûnu'l-enbâ' fi tabâkâti'l-etibbâ'*, thk. Nizar Rıza (Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, [1965]), 603-604.

77 İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-'Ulemâ bi-ahbârî'l-hükemâ*, inceleme ve thk. Abdülmecid Diyab (Kuveyt: Mektebetu İbn Kuteybe, t.y.), 384.

78 Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 130; Uludağ, *Tasavvufun Dili I: Mürşid-Mürid-Yol*, 241-243.

79 Fârâbî'nin terimi kullandığı bağlamlara ve ona yüklediği anlamlara dair bkz. Alon, “Delîl”, *al-Fârâbî's Philosophical Lexicon*, c. 1, 124-126.

bir hükme ulaşabilmek için yeterli değildir. Ne var ki, eserin ilerleyen satırları bu hususta yol almamıza imkân tanımaktadır.

Önsözde müellif, risâleyi konu hakkında fikir sahibi, eser telif etmiş ulemanın kahir ekseriyetinin söylediklerini dikkate alarak hazırladığını ifade etmiştir. Nitekim çalışmasında istifade ettiği kaynakların bir kısmını da gerek müellif gerekse eser ismi şeklinde açıkça beyan etmektedir. Ancak bu kaynaklar eserin Fârâbî'ye aidiyetini bütünüyle imkânsız hale getirmektedir. Metinde kaynak olarak zikri geçen müellifler ve eserleri şunlardır: Öklîdes (M.Ö. 330-275) *Ulumu'l-Mütefârîka-Birinci Makale* (L/10a\*24); Câlînûs (129-200) (L/1b\*16); Ebû İshâk el-Kindî (v. 252/866) *Risâle(tuhû) fi't-Terkîb* (L/3b\*4); [Ebu'l-Kâsım] el-Mecrîfî (v. 398/1007) (11a\*2); Kâdî [Abdülcebbâr] (v. 415/1025), (L/4a\*4); eş-Şeyh [İbn Sînâ] (v. 428/1037) *eş-Şifâ* (L/2a\*14); el-İmâm [Fahredden er-Râzî] (544/1150-606/1210) (L/2a\*14); [İbnu'n-Nefîs] el-Kareşî (v. 687/1288) *el-Mûcez [fi't-Tıb]* (L/1b\*24, L/3a\*8); el-Fâzıl [Ekmeleddin] en-Nahcuvânî (v. 701/1302'den sonra) (L/2b\*4). Bu tekil şahıs ve eser isimlerinin yanında tılsımcılar (ehlu't-tılsım, L/1b\*25), karışımıcılar (ehlu'l-halît, L/2a\*9), tıpçıların çoğunluğu (cumhûru'l-etibbâ, L/2a\*11), hakîmler/felsefeciler (hükemâ, L/2a\*19), Mutezile (L/4a\*4), felsefecilerin çoğunluğu (cumhûru'l-felâsife, L/4a\*4), kimyacılar (ehlu's-sinâ'at, L/4a\*16-17) şeklinde belirli bir ilim ve sanat dalı mensuplarının geneline yapılan atıflar da mevcuttur.

Eserde kaynak olarak yer alan müelliflerin vefat tarihlerinden de anlaşılacağı gibi ilk üç isim hariç diğerleri Fârâbî'nin vefatından sonra yaşamış filozof ve kelimcilerdir. Elimizdeki nüshalar çerçevesinde metnin birbiri ile uyumlu parçalardan oluştuğunu, başka bir deyişle söz konusu yazarlara ve eserlere dair atıfların metne sonradan dahil edilmiş olamayacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunun yanında, belirli bir ilmin mensubu kimselerin bütününe atıfta bulunmanın, Fârâbî'nin otantikliği kesin eserlerinde çok karşılaşılan bir durum olmadığını da belirtmemiz icap etmektedir. Özellikle de tılsımcılar ve karışımıcılar diye ifade edilen kimselerin ve onların ilgilendikleri ilimlerin filozofun söz konusu eserlerinde herhangi bir bahsi yahut iması geçmemektedir. Buna göre, gerek Fârâbî'nin isminin metin dahilinde herhangi bir yerde karışımıza çıkmamasını, gerek yazarın önsözdeki ifadelerinden açığa çıktığını düşündüğümüz mutasavvıf kimliğini ve gerekse eser içinde atıfta bulunulan yazar ve eser adlarını dikkate aldığımızda, risâlenin yazarının Fârâbî olamayacağı kesinlik kazanmaktadır. Fakat o vakit müellifin kimliği sorunu hala çözülmeyi beklemektedir. Bu noktada eserin yazarını tespit edemediğimizi belirtmeliyiz. Ne var ki yine metin içi verilerden hareketle müellife dair birkaç hususa dikkat çekmek mümkün gözükmektedir.

Yukarıda yer verilen açıklamalar arasında önsözde kullanılmış olan *Delîl* kelimesinin tasavvufî bir terim olarak mürşidi ifade ettiğine değinilmişti. Ancak bu noktada mutasavvıfların mürşitlerini ifade etmek maksadıyla daha çok şeyh terimine başvurduklarını,<sup>80</sup> *Delîli* özellikle tercih edenlerin arasında ise Bektaşilerin de yer aldığını not etmemiz isabetli olacaktır. *Delil* terimi Bektaşilikte ayrıca cemler esnasında diğer mumları yakmak için kullanılan ve bir takım özelliklere sahip ilk mumun da isimidir.<sup>81</sup> Şu durumda müellifin bir Bektaşî dervişi olabileceği zayıf da olsa ihtimaller arasına girmektedir.

Yazarın açıkça dile getirdiği ve doğrudan atıflarıyla da delillendirdiği üzere çalışmada tıp, kimya, fizik vb. tabiat felsefesinin içine dahil olan disiplinlerde eser telif etmiş pek çok isimden istifade edilmiştir. Bir yönüyle bu, müellifin felsefe ile sıkı denilebilecek irtibatına bir delil teşkil etmektedir. Öte yandan ise, kendisinin yaşadığı zaman dilimini tespiti yardımcı olmaktadır. Şöyle ki, istifade edilen ve kimliği açıkça belirtilen yazarlar arasında en geç vefat tarihine sahip isim el-Fâzıl Ekmeleddin en-Nahcuvânî (v. 701/1302'den sonra)'dir. Bu veriyi dikkate alarak, hayatta bulunabileceği en erken tarihi belirleyebilmek adına, risâle müellifinin en-Nahcuvânî ile çağdaş olma ihtimalini gündeme getirebiliriz. Buradan hareketle de kendisinin en erken XIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olabileceğini söyleyebiliriz. Elimizdeki nüshaların fiziksel durumlarını göz önünde bulundurduğumuzda ise, müellifin XIX. yüzyılın ilk yarısından sonra yaşamış olması pek muhtemel gözükmemektedir. Bu da onun tasavvuf tarihinin tarikatlar dönemine denk düşen bir zaman diliminde hayat sürmüş olduğuna işaret etmektedir.

Yazarın kullandığı kaynaklarla felsefi ilimlere dair vukûfiyetini ortaya koyduğu yukarıda ifade edilmişti. Bunun yanında müellif gerek eserin içinde verdiği örneklerle gerekse risâlenin sonuç kısmında yapmış olduğu detaylı açıklamalarla Simya, İlm-i Huruf, Tılsım gibi klasik gelenekte gizli ilimler olarak nitelendirilen disiplinlere ilişkin bilgisini de ızhar etmektedir. Dahası, Cefr ve Zâyırçe gibi sanatları bünyesinde barındıran İlm-i Hurufu eserinde diğerlerine nispetle daha ayrıntılı işlemekte (L/11a\*3-11b\*15) ve onu hikemî ilimlerin en şerefîlerinden saymaktadır (L/11b\*12-15). Bu da bize yazarın bahse konu ilimle yakın bir münasebeti olabileceğini düşündürmektedir.

Özetleyecek olursak; buraya kadar olan açıklamalarımız neticesinde eserin Fârâbî tarafından değil, on üçüncü yüzyıl yahut sonrasında yaşamış, fel-

80 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 211. Ayrıca bkz. Reşat Öngören, "Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul:TDV Yay., 2010), 50.

81 Abdülbâki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004), 84; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 211; Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Arba Yayınları, 1993), 92.

sefî ve gizli ilimlere vakıf ve de Bektaşî dervişi olması muhtemel bir mutasavvıf tarafından kaleme alındığı vuzuha kavuşmuştur. Ancak yazmanın otantikliği hususunda böylesi bir sonucun ortaya çıkışı, diğer bir deyişle risâlenin yanlış şekilde filozofa nispet edildiğinin anlaşılması, konuya ilişkin ilave bir takım soruları ve çözülmesi gerekli problemleri de beraberinde getirmektedir. Bir sonraki başlığın konusunu da bunlar teşkil etmektedir.

### 2.2.2.Mizaç Risâlesi'nin Fârâbî'ye Nispetinin Gündeme Getirdiği Soru(n)lar

Risâlenin Fârâbî'ye ait olmadığı kesinleşmesi, bizi şu iki mühim soru(n) ile karşı karşıya bırakmaktadır: Birincisi, eser ne zamandan itibaren ve niçin Fârâbî'ye ait kabul edilmiştir? İkincisi, nasıl olmuş da yalnızca ilk birkaç sayfasından hareketle dahi otantikliği kuşku uyandırabilecek bir eserin ismi, filozofun eserlerini konu edinen ve son bir buçuk asırlık süre zarfında farklı araştırmacılar tarafından hazırlanmış modern bibliyografi çalışmalarında hakkında herhangi bir kuşku izhar edilmeksizin yer alabilmiştir? Önümüzde duran malzemedan hareketle ilk soruya yeterince sağlıklı ve net cevaplar verebilmemizin şimdilik imkân dahilinde gözükmediğini peşinen itiraf etmeliyiz. O nedenle de bu hususta ancak başlangıç düzeyinde sayılabilecek değerlendirmelerle yetinmek durumundayız. İkinci soru çerçevesinde yapılabilecek açıklamalar ve öne sürülebilecek gerekçeler ise nispeten daha sağlam bir zeminde yükselmektedir. Şimdi sırasıyla bu iki meseleye göz atalım.

Risâle ne zamandan itibaren filozofa atfedilmektedir sorusuna yanıt bulabilmek için üzerine eğileceğimiz ilk nokta yazmanın bizatihi müellif tarafından Fârâbî'ye nispet edilmiş olma ihtimalidir. Yaygınlık kazanmalarını sağlamak, daha yüksek fiyatlara satabilmek yahut da içerik nedeniyle yazarın karşılaşılabileceği sıkıntıları önleyebilmek amacıyla yazma eserlerin böylesi bir illetle mâlül hale getirildikleri bilinen hususlardandır. Mizaç risâlesi için de bu türden bir durumun vaki olabileceği pekâlâ düşünülebilir. Nitekim yazar kendi ismini eserin içinde belirtmemiştir. Dahası, eserin gizli ilimlere dair ayrıntılı bilgiler içermesinin ve yazarın İlm-i Hurufu hikemî ilimlerin en şerefli-lerinden saymasının söz konusu durumun gerçekleşme ihtimalini artırabileceği dahi öne sürülebilir. Şayet bu varsayımın herhangi bir doğruluk payı varsa, bir önceki başlıkta yazmanın muhtemel en erken telif tarihi diye tespit ettiğimiz on üçüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren eserin Fârâbî'ye nispet edileceğini bir ihtimal olarak hesaba katabiliriz. Ne var ki bu, hata oranı hayli yüksek bir varsayım gibi gözükmektedir. Çünkü Fârâbî'den çok sonraları vefat etmiş filozofların ismen yer aldığı bir eseri başka birine değil de Fârâbî'ye nispet etmek çok tercih edilecek bir seçeneğe benzememektedir. Şu hâlde eserin Fârâbî'ye atfedilmesinin müellif eliyle değil başkaları tarafından

gerçekleştirildiği fikri daha tercihe şayandır denilebilir. Bu da bizi on üçüncü yüzyıl sonrası bir tarih aramaya itmektir. İş bu noktaya intikal ettiğinde ise sınırları nispeten dar bir zaman aralığı tayin edebilmek daha zor bir hal almaktadır. Zira on dördüncü yüzyılın başı ile elimizde bulunan nüshaların üretilmiş olabileceği en geç tarih olan on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı arasındaki geniş zaman dilimini daraltabilmemize imkân tanyacak yegâne veriler nüshaların fiziksel nitelikleri vasıtasıyla edinilebilecek verilerdir. Fakat onların da bize çok yardımcı olamadığını birazdan göreceğiz.

İncelediğimiz nüshalardan P'nin diğer ikisi için asıl durumunda bulunduğu dikkate aldığımızda, risâlenin Fârâbî'ye ait kabul edilmesinin hangi tarihten itibaren başladığını belirleyebilmek maksadıyla ilgimizi P nüshasına yoğunlaştırmak ve nüsha tanıtımı esnasında yer verdiğimiz açıklamaları<sup>82</sup> burada kısaca hatırlamak isabetli olacaktır. P nüshasının içinde yer aldığı mecmua, farklı müelliflere nispet edilen 13 eseri bünyesinde barındırmaktadır. Eserlerden ilk beş tanesini Fârâbî'ye atfedilen risâleler teşkil etmektedir. Bunlardan beşincisi mizaç risâlesinin P nüshadır ve diğer ilk dördü de otantikleri bugün için tartışma konusu olmaya başlamış çalışmalardır. İstinsah tarihi bulunmayan P nüshasında yazarın Fârâbî olduğu başlık kısmında açıkça belirtilmiştir. Ne var ki ne bu ne de mecmuadaki diğer risâleler müellif nüshası değildir. Fârâbî'ye nispet edilen ilk beş eserden yalnızca ikinci risâle olan *Risâletu tefsîri esmâi'l-hükemâ* istinsah kaydına sahiptir ve tarih de 1858'dir. Mecmua içerisinde tesadüf edilen istinsah kayıtlarından en eskisi ise el-Ma'arrî'nin *er-Risâletu'l-İğrîziyye*'sine aittir ve 1848 tarihlidir. Mecmuanın tek bir kişinin elinden çıkmış gözüküyor olması akla istinsah sırasında istinsaha konu nüshalardaki tarihlerin de kaydedilmiş olabileceğini getirmektedir. O vakit, herhangi bir tarihin kayıtlı bulunduğu risâleler hakkında bir dereceye kadar tahmin yürütülebilir. Fakat diğerleri ve bu arada da P nüshası için bir şey söyleyebilmek hala daha zordur. Çünkü mecmuanın bir bütün halinde kendisi gibi bir mecmuadan mı istinsah edildiği yahut her bir eserin ayrı kaynak nüshalardan mı aktarıldığı hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır. Bu da mecmuanın başka bir yerindeki istinsah tarihinden hareketle P nüshası için yorum yapabilmek imkanımızı elimizden almaktadır. Dolayısıyla, mizaç risâlesinin ne zamandan itibaren Fârâbî'ye nispet edilen bir eser halini aldığı sorusuna nüshaların fiziksel niteliklerinden hareketle de bir cevap bulamamaktayız. Sonuç olarak, on dördüncü yüzyılın başı ile on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı arasını kapsayan zaman dilimi bu bağlamda sunabileceğimiz tek tarih aralığı olarak kalmaya devam etmektedir.

82 Bkz. Dp. 39.

Yazma bir eserin kasıt yahut hata neticesinde gerçek müellifin dışında bir isme nispet edilmesi nadir bir durum değildir. Kasıt seçeneği hakkında düşünlüdüğünde zihnimize öncelikle müellifin kendisi ile ilişkili sebepler gelmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere, yazma eserlerin müellifleri farklı nedenlerden ötürü yazdıkları eseri başka isimlere nispet edebilmektedir. Ne var ki mizaç risâlesi söz konusu olduğunda bu ihtimalin zayıfladığına yine aynı yerde işarette bulunmuştuk. Buna göre denilebilir ki, muhtemel sebepler müellif dışındaki insan öznelere kasıt yahut hatalarında aranmalıdır. Kasıt veya hata arasında bir tercihte bulunmak ise kimi zaman zorlaşmakta ve ilave bir delile ulaşılmadığında sorun çözümsüz kalmaktadır. Elimizdeki nüshaları çerçevesinde konuşacak olursak, mizaç risâlesi için de durum böyledir. Gerek iç ve gerekse dış tenkit neticesinde risâle ve nüshaları hakkında elde ettiğimiz veriler her iki ihtimalin de aynı derecede muhtemel olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, P nüshası Fârâbî'ye ait olduğu ifade edilen bir eser grubunun parçasıdır. İlk dört eserin filozofa ait olması (yahut kabul edilmesi) beşincinin yani mizaç risâlesinin de aynı isme nispetini kabullenmeyi, dolayısıyla da hataya düşmeyi kolaylaştırmıştır denilebilir. Fakat öte yandan, bu nüshaların tamamının nihai noktada Emîn el-Medenî'nin şahsi kütüphanesinde yer aldığı ve ilk ikisinin bizzat kendisi tarafından Brill'e satıldığı olgusunu dikkate aldığımızda kasıt ihtimali de kendisine bir zemin bulmuş olmaktadır. Kendisinin âlim bir kimse olması, hayatı süresince kitap toplaması, dahası kitap alıp satımı ile uğraşması el-Medenî'nin mizaç risâlesinin Fârâbî'ye ait olamayacağını bildiğini düşünmemiz için makul bir sebeptir. Nitekim, L nüshası P'den istinsah edilmiştir. P nüshası bir mecmua içinde yer almasına rağmen L nüshası müstakil olarak ciltlenmiştir. Bu durumda aynı eserden ikinci bir tane daha elde edebilmek maksadıyla el-Medenî yahut onun görevlendirdiği biri bunu istinsah etmiş olmalıdır. Her iki seçenekte de el-Medenî'nin eserin tamamını yahut bir kısmını incelediğini varsaymamak için bir neden gözükmektedir. Şayet durum buysa, eserin ilk birkaç sayfası okunduğunda müellifin Fârâbî olamayacağı anlaşılacağından ötürü, yazmanın Fârâbî'ye aitmiş gibi başlıklandırılmaya devam etmesinin –her ne kadar arkasında yatan nihai sebebi bilemesek de– bir kasta dayandığını söylemek mümkün hale gelmektedir. O halde sonuç itibarıyla elimizdeki nüshalar çerçevesinde diyebiliriz ki, eserin Fârâbî'ye nispet edilmesinin nedeni olarak hata ve kasıt ihtimallerinden her ikisi de eşit düzeyde olasılığa sahiptir.

Bu başlığın girişinde sormuş olduğumuz ilk soru risâlenin Fârâbî'ye hatalı nispetinin kaynağını ve sebeplerini tespit gibi bir gayeyi hedeflemektedirken, ikinci soru nasıl olup da bu hatanın modern dönemde de sürdürülebildiğini izaha dönüktür. İlkinin aksine ikinci soru etrafında dile getirilebilecek daha

çok nokta ve ulaşılabilecek daha muhtemel neticeler bulunmaktadır. Risâle-nin Fârâbî'ye ait olduğunun belirtildiği ilk ikincil kaynak Landberg'in 1883'te Brill yayınevi için hazırladığı satış listesi niteliğindeki katalogdur. Bu katalogda tanıtılan L nüshasıdır. Landberg bu çalışmasının önsözünde eseri çok kısa bir sürede tamamlamak zorunda kaldığını –ki önsöz ve sonsözdeki tarihlerden bu sürenin 10 gün olduğunu çıkarmaktayız- ve bu nedenle de onun sadece bir taslak olarak görülebileceğini belirtmiştir.<sup>83</sup> Diğer bir deyişle kendisi eserleri ayrıntılı şekilde tahlile tabi tutamamıştır. Landberg'in *Risâle fi'l-Mizâc ve'l-Evzân*'a dair verdiği bilgiler ise Brockelmann tarafından *Geschichte der Arabischen Literatur*'ün tüm baskılarında olduğu gibi kullanılmış, eserin incelenmesi suretiyle bilgilerin tahkikine gidilmemiştir. Daha sonraki bibliyografi çalışmaları da Brockelmann'ın aktardıkları ile iktifa etmiş, nüshaları doğrudan tetkik etmemişlerdir. Her ne kadar L nüshasının da yer aldığı mecmualar grubu için Leiden üniversitesince daha sonra hazırlanan kataloglarda risâlenin önsözündeki ifadeler dikkate alınarak eserin ismi farklı şekilde kaydedilmiş ise de müellif olarak yine Fârâbî'nin ismi zikredilmiştir.

P nüshasının ilk defa Houtsma tarafından 1889'da Brill yayınevi için hazırlanan çalışmada karşımıza çıktığını görmüştük. Burada yer verilen eserler de ayrıntılı araştırmaya tabi tutulmamıştır. Nüshanın da parçası olduğu mecmualar grubunun Princeton üniversitesine satılmasının ardından Hitti ve arkadaşları yeni ve daha detaylı bir katalog neşretmişlerdir. Fakat Houtsma'nın bu risâle hakkında verdiği bilgilerde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Halbuki, ilgili yerde belirttiğimiz üzere, risâlenin yer aldığı mecmuadaki eserlerden bazılarına dair aktarılan bilgiler eser içerikleri tahlil edilmek suretiyle tashih edilmiştir. Aynı durumun niçin mizaç risâlesi için söz konusu olmadığını cevabı, onun Fârâbî'ye atfedilen bir grup eser içerisinde yer alıyor olu-şunda yatabilir. Bu durumun editörleri eserin incelenmesinin gerekmediği düşüncesine sevk etmesi mümkündür. Hitti ve meslektaşlarınca hazırlanan katalogdaki malumatların da bazı Fârâbî bibliyografyaları tarafından aynen tekrar edildiği anlaşılmaktadır.

83 Müellifin açıklamaları şöyledir: "Brill yayınevi bu kitapları satın aldı ve benden bunların kataloğunu hazırlamamı istedi. Bu teklifi ilk başta reddettim. Çünkü belirlenen bitiş tarihi en fazla bir ay sonrasıydı. Ancak tekrar tekrar dile getirilen ricalar ve kendi eserlerimin neşri için yayınevine karşı olan sorumluluklarım işe koyulmama neden oldu. Böylelikle, gündüz yazmak ve gece de tanımadığım bu yazma eserleri okumak suretiyle bir aydan daha kısa sürede kataloğu tamamladım. Bu benim, katalogda bulunabilecek hatalar için olan özrüm-dür. Dolayısıyla bu katalog, ilgilenmek zorunda olduğum eserlere ilişkin hızlıca hazırlanmış bir taslak olarak değerlendirilmelidir. Daha fazlasını yapamazdım." Bkz. Landberg, *Catalogue de Manuscrits Arabes*, V.



Y nüshasına dair bilgilerin görüldüğü katalog nispeten geç bir tarihte hazırlanmasına rağmen, editörünün de ifade ettiği üzere, eserler burada da ayrıntılı şekilde tetkik edilmemiştir. Büyük oranda, koleksiyonun ilk sahibi olan Landberg'in kendi kitaplarına dair hazırladığı matbu olmayan listedeki bilgilerin aktarımıyla iktifa edilmiştir. Ayrıca çalışmada Brockelmann ve Princeton üniversitesi kataloğuna atıf da vardır. Görebildiğimiz kadarıyla Fârâbî bibliyografyaları içinde hem Y nüshasından bahseden hem de eserin filozofa aidiyetinden şüpheye düşüldüğünü gösterir bir işarete sahip tek çalışma Mahfuz ve Yâsin'in birlikte hazırladıkları bibliyografyadır.

Sezgin ve Abdu'l-Bâsit'in Mısır Milli Kütüphanesi nüshalarına ilişkin verdikleri bilgilerden hareketle diyebiliriz ki, her ikisi de risâlelerin en azından önsözünü okumuşlardır. Ancak önsözdeki açıklamaların kendilerini herhangi bir şüpheye sevk etmediği yahut ettiyse de bunun üzerine gitmedikleri anlaşılmaktadır. Mısır nüshalarına Sezgin haricinde atıfta bulunan herhangi bir Fârâbî bibliyografyasına rastlamadığımızı da burada kaydedebiliriz.

Tüm bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, risâleden ve nüshalarından bahseden kaynakların yazarlarından hiçbiri eseri bütünüyle yahut önemli ölçüde incelemiş değildir.<sup>84</sup> Katalogların müellif, konu vb. hususi bir kritere göre hazırlanmış detaylı çalışmalar olmayıp sorumlu buldukları envanterdeki tüm eserleri kapsamalarının amaçlanması, yazarların eser incelemelerinin önsöz yahut sonsözden öteye gitmesine bir nevi mâni olmuştur, denilebilir. Mizaç risâlesinin ise ne önsözünde ne de sonsözünde herhangi bir isim bulunmamaktadır. Bu durumun bir neticesi olarak, eserin dışında kayıtlı müellif isminin tahkik edilmeksizin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fârâbî bibliyografyalarının kataloglarda zikredilen bilgileri oldukları gibi aktarmaları ise yanlış bir bilginin yaygınlaşmasına hizmet etmiş görünmektedir.

## Sonuç

Sahip olduğu açıklama gücü sayesinde mizaç teorisi İslam felsefesinin birçok disiplininde birbirinden nispeten farklı amaçlarla kullanılmıştır. Fârâbî de eserlerinde söz konusu teoriye başvurmuştur. Bununla birlikte filozofun, kendisine nispetleri tartışmalı olan eserlerinin aksine, otantikliğinde şüphe bulunmayan çalışmalarında bizatihi teorinin kendisini inceleme konusu yapmadığı görülmektedir. Tam bu noktada, Fârâbî'ye ait olduğu belirtilen, zikredildiği kaynaklarda *Risâle fi'l-mizâc* yahut *Kitâb fi 'ilmi'l-mizâc* adıyla kayıtlı ve

84 Bunun tek istisnası olarak, çalışmasında risâlenin ana başlıklarını aktarması nedeniyle, Çağfer Çâvuşî'nin ismi zikredilebilir. Fakat yazarın risâlenin Fârâbî'ye ait olamayacağına dair herhangi bir izah ve imada bulunmaması ve eserin alt başlıklarını zikretmemesi, kendisinin sadece eseri yüzeysel şekilde kontrol etmekle yetindiğine bir işarettir. Bkz. Çağfer Çâvuşî "Âsâru Ebû Nasr el-Fârâbî", *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye*, sy. 10, nr. 39 (Dimeşk 1407/1986), 82.

başlığundan hareketle doğrudan teoriyi konu edindiği düşünülebilecek yazma bir eserin varlığı dikkatleri çekmektedir. Bu makale çerçevesinde yapmış olduğumuz incelemeler bize esere dair bir dizi hususu aydınlatma imkânı vermiştir ki, bunlar arasında risâlenin otantikliği problemi de bulunmaktadır. Hem dış hem de iç tetkikler neticesinde ulaştığımız sonuçlara göre, öncelikle, eserin tam isminin *Risâle fi'l-mizâc ve'l-evzân* olması daha olasıdır, denilebilir. Risâlenin konusu ise -aksi iddialar bulunduğunu görmüş olsak da- mizaç teorisinin kendisidir ve eserin zorunlu olarak bir ilmin sınırları içine dahil edilmesi gerekiyorsa bu da en iyi ihtimalle ancak Mizaçlar İlmi olabilir. En önemli problemlerden biri durumundaki sıhhat meselesine gelince, her ne kadar nüshalarda görülen başlıklar, risâleye yer veren yazma katalogları ve Fârâbî'nin eserlerine ilişkin yetkin ve kapsamlı listeler oluşturabilmeyi hedefleyen Fârâbî bibliyografyaları bu çalışmayı filozofa nispet etse de çalışmamız neticesinde yazarının Fârâbî olmadığı kesinlik kazanmıştır. Asıl yazarın kimliğini tespit edememekle birlikte elimizdeki veriler kendisinin XIII-XIX. yüzyıllar arasında yaşamış, felsefî ve gizli ilimlerde, özellikle de İlm-i Hurufta vukûfiyet sahibi bir mutasavvıf olduğuna işaret etmektedir.

Makale boyunca ortaya çıkan bu sonuçlar, Fârâbî'nin sahih eserlerinde mizaç teorisinin ayrıntılarıyla ilgilenmediği tespitini destekler mahiyettedir. Öte yandan aynı neticeler, bir asrı aşkın süredir modern kaynaklarda Fârâbî'ye ait olduğu ifade edilen bir eserin otantikliğini olumsuzlaması sebebiyle, modern Fârâbî bibliyografyalarının güvenilirliklerinin sorgulanmasına kapı aralamakta ve daha yetkin Fârâbî eserleri listelerine sahip olabilmemiz için benzeri çalışmaların yapılması gerektiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

## Kaynakça

- Abdu'l-Bâsî, Ahmed. *Fihristu Mecâmi'î'l-Mektebâti'l-Hâssa bi-Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye*. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye; London: Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, 2015.
- Aksu, İbrahim. *İbn Sînâ Felsefesinde Mizâc Kavramı ve Nefs ile Olan İlişkisi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Alon, Ilai. *al-Fârâbî's Philosophical Lexicon*. Cambridge: The E.J.W. Gibb Memorial Trust, 2002.
- 'Avâd, Korkîs ve Michael 'Avâd. "Râidu'd-Dirâse 'an Ebî Nasr el-Fârâbî". *el-Mevrid* 4, sy. 3 (Irak 1975): 165-268.
- Ateş, Ahmet. "Fârâbînin Eserlerinin Bibliyografyası". *Belleten (Fârâbî Özel Sayısı)* 15, sy. 57 (Ocak 1951): 175-192.
- Bernard, Edward. *Catalogi Librorum Manuscriptorum Angliae Et Hiberniae in Unum Collecti Cum Indice Alphabetico*. Oxoniae: E Theatro Sheldoniano, 1697.
- Câbir b. Hayyân. "Kitâbu'l-Mizânî's-Sağîr". *Muhtâru Resâili Câbir b. Hayyân* içinde, tsh. ve nşr: Paul Kraus, 425-459. Kahire: Mektebetu Hancî, 1935.

- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)*. Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898, 1943.
- \_\_\_\_\_. *Geschichte der Arabischen Literatur Supplement (GAL-S)*. Leiden: Brill, 1937.
- \_\_\_\_\_. *History of the Arabic Written Tradition*. ing. trc: Joep Lameer, önsöz: Jan Just Witkam. Leiden: Brill, 2016.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Basım Yayın Dağıtım, 1997.
- Cihan, Ahmet Kamil. "Şirvani'nin İlimlerin Tanımı ve Meseleleri İle İlgili Eseri: El-Fevaidu'l-Hakaniyye". *The Journal of Academic Social Science Studies* 6, sy. 4: 229-243.
- Cunbur, Müjgân, İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu. *Fârâbî Bibliyografyası*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973.
- Cutler, Charles. "Special Collection in American Libraries: The Landberg Collection of Arabic Manuscripts at Yale University". *The Library Journal* 18, sy. 1 (January 1903): 53-57.
- el-Cürçânî, Seyyid Şerîf. "ed-Delîl". *Kitâbu't-Ta'rîfât*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Çiçekler, Mustafa. "Landberg, Carlo de". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 98-98. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çâvuşî, Cağfer. "Âsârü Ebû Nasr el-Fârâbî". *es-Sekâfetu'l-İslâmiyye*, sy. 10 (Dimeşk 1407/1986): 67- 105.
- Çâvuşî, Cağfer. "Âsârü Ebû Nasr el-Fârâbî". *Ebû Nasr el-Fârâbî: Feylesûf-i İslâm ve'l-Muallim-i Sâni* içinde, 135-165. Dimeşk: Müsteşâriyyetu's-Sekâfiyyeti li'l-Cumhuriyyeti'l-İslâmiyyeti'l-İrânîyyeti, 1409/1989.
- Çınar, Selime. "Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 2014.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül. "Ahlat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2:24. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Dölen, Emre. "Kimya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 26-30. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Fârâbî. "ed-De'âvâ'l-Kalbiyye". *er-Resâilu'l-Felsefiyyetu's-Suğrâ* içinde, thk. ve takdim: Abdülemir el-A'sem, 249-267. Dimeşk: Daru't-Tekvîn, 2012.
- \_\_\_\_\_. "Fârâbî'nin Simya'nın Lüzûmu Hakkındaki Risâlesi". trc. ve nşr. Aydın Sayılı. *Belleten (Fârâbî Özel Sayısı)* 15, sy. 57 (Ocak 1951): 65-79.
- \_\_\_\_\_. *Fusûlun Munteze'a*. thk. Fevzi Mitri Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Meşrûk, 1971.
- \_\_\_\_\_. "Makâlâtü'r-Refî'a fî Usûli 'İlmi't-Tabî'a", "Fârâbî'nin Tabiat İlmin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı". trc. ve nşr: Necati Lugal ve Aydın Sayılı. *Belleten (Fârâbî Özel Sayısı)* 15, sy. 57 (Ocak 1951): 83-122.
- \_\_\_\_\_. "Mebâdiu Ârâi Ehli'l-Medineti'l-Fâzıla". *Al-Fârâbî on the Perfect State* içinde, thk. ve şrh. Richard Walzer. Oxford: Clarendon Press, 1985.
- \_\_\_\_\_. "Mesâilun Müteferrikatun". *er-Resâilu'l-Felsefiyyetu's-Suğrâ* içinde, thk. ve takdim: Abdülemir el-A'sem, 91-132. Dimeşk: Daru't-Tekvîn, 2012.
- \_\_\_\_\_. "Risâle fi't-Tıbb". *Üç Mecmû'at er-Resâil* içinde, trc: Fuat Sezgin. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2, sy. 2-4 (İstanbul 1960): 231-232.
- \_\_\_\_\_. "Risâletu li'l-Fârâbî fi'r-Redd 'alâ Câlînus fî mâ Nâkizun fîhi Aristûtâlîs li-A'zâi'l-İnsân". *Resâilun Felsefiyyetun li'l-Kindî ve'l-Fârâbî ve İbn Bâcce ve İbn 'Adî*

- çinde, thk: Abdurrahman Bedevi, 38-107. Beyrut: Daru'l-Endelüs, 1983. ("İnsan Organizması Konusunda Aristo İle İhtilafa Düşen Calinos'a Fârâbî'nin Reddiyesi Risalesi". *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine* içinde, trc. İsmail Yakıt, 33-49. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.)
- \_\_\_\_\_. "Uyûnu'l-Mesâil". *er-Resâilü'l-Felsefiyyetu's-Suğrâ* içinde, thk. ve takdim: Abdülemir el-A'sem, 73-90. Dımaşk: Daru't-Tekvîn, 2012.
- Frolova, O. B. and Tamara P. Deriagina (comp.). *Arabskie rukopisi Vostochnogo Otdela Nauchnoi Biblioteki Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta: Kratkii Katalog*, edited by O. B. Frolova. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskii Gosudarstvennyi Universitet, Vostochnyi Fakultet, 1996.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Tasavvufun Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004.
- Gutas, Dimitri. "İbn Sînâ Devrinde Tıp Teorisi ve Bilimsel Metot". *İbn Sina'nın Mirası* içinde, derl. ve trc. M. Cüneyt Kaya, 229-246. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- Günel, Fuat. "Ahmed Teymur Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Hitti, Philip Khuri, Nabih Amin Faris and Butrus Abd-al-Malik. *Descriptive Catalog of the Garrett Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library*. Princeton: Princeton University Press, 1938.
- Houtsma, M. Theodor. *Catalogue d'une collection de manuscrits arabes et turcs appartenant à la maison E.J. Brill à Leiden*. Leiden: Brill, 1889.
- Hurgronje, C. Snouck. *Het Leidsche Orientalistencongres: Indrukken van een Arabisch Congreslid*. Leiden: Brill, 1883.
- İbn Ebî Usaybî'a. *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabâkâti'l-Etibbâ'*. thk. Nizar Rıza. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtu'l-A'yân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- İbn Sina. "Risâle fî Aksâmî'l-Hikme". *İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi* içinde, thk. Halide Yenen. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- İbnu'l-Kiftî. *İhbâru'l-'Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*. inceleme ve thk. Abdülmecid Diyaş. Kuveyt: Mektebetu İbn Kuteybe, t.y.
- Jolivet, Jean. "Classifications of the Sciences". *Encyclopedia of the History of Arabic Science* içinde, ed: Roshdi Rashed, 3: 1008-1025. London: Routledge, 1996.
- Khalidov, Anas B. (ed.). *Арабские рукописи Института Востоковедения. Краткий каталог*. Moscow: Nauka Publishers, 1986.
- Kuşlu, Harun ve Metin Aydın. "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri". *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri* içinde, ed. M. Zahit Tiryaki, Kübra Bilgin Tiryaki, 9-24. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Kagan, Jerome. *Galen's Prophecy: Temperament in Human Nature*. Colorado: Westview Press, 1998.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*. tsh. M. Şerafettin Yaltkaya, Kılıslı Rıfat Bilge. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941.
- Kaya, Mahmut. "Tabîyyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kaya, M. Cüneyt. "Şukûk alâ 'Uyûn: 'Uyûnu'l-mesâil'in Fârâbî'ye Âidiyeti Üzerine". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 27 (2012): 29-67.

- \_\_\_\_\_. "Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü". *Felsefe Arkivi Dergisi*, sy. 4 (İstanbul 2011): 21-79.
- Korkmaz, Esat. *Ansiklopedik Alevilik Bektaşılık Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Arba Yayınları, 1993.
- Landberg, Carlo. *Catalogue de Manuscrits Arabes Provenant D'Une Bibliothèque Privée à el-Medîna et Appartenant a la Maison E. J. Brill Oude Rijn 33a*. Leiden: Brill, 1883.
- Lebedî, Abdullaziz. *el-Kâmusu't-Tıbbiyyi'l-Arabi*. Amman: Dâru'l-Beşir, 2005.
- Lyons, Albert S. and R. Joseph Petrucelli. *Çağlar Boyu Tıp*. trc. Nilgün Güdücü. İstanbul: Roche, 1997.
- Mahfuz, Hüseyin Ali. *el-Fârâbî fi'l-Merâci'î'l-'Arabiyye*. Bağdat: Vizârâtu'l-İ'lâm, 1975.
- Mahfuz, Hüseyin Ali ve Cağfer Âl-i Yâsin. *Muellefâtü'l-Fârâbî*. Bağdat: Matbaatu'l-Edîb el-Bağdadiyye, 1975.
- Mollazâde eş-Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin el-Hüseyini. *el-Fevâidu'l-Hâkâniyye el-Ahmedâniyye*. Amcazâde Hüseyin, 321: 1-92. Süleymaniye Ktp.
- Mutabbakânî, Mâzin Salâh. "Emîn el-Hulvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 116. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- en-Nedvî, Hâşim. *Tezkiratu'n-Nevâdir mine'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyyi*. Haydarabad: Matabaatu Dairati'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, h. 1350.
- Nemoy, Leon. *Arabic Manuscripts in the Yale University Library*. New Haven: Connecticut Academy of Arts and Sciences, 1956.
- Öngören, Reşat. "Şeyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 50-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Parıldar, Sümeyye. "Fârâbî Felsefesinde Mizaç Teorisi". *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri* içinde, ed. M. Zahit Tiryaki, Kübra Bilgin Tiryaki, 79-95. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Plessner, Martin. "Al-Fârâbî's Introduction to the Study of Medicine". *Islamic Philosophy and the Classical Tradition* içinde, ed. S. M. Stern, Albert Hourani, Vivian Brown, 307-314. Oxford: Bruno Cassirer, 1972.
- Richter-Bernburg, Lutz. "Abu Bakr al-Râzî and al-Fârâbî on Medicine and Authority". *In the Age of al-Fârâbî: Arabic Philosophy in the Fourth/Tenth Century* içinde, ed. Peter Adamson, 119-130. London: The Warburg Institute, 2008.
- Rosenthal, Franz. "A Short Treatise on the Meaning of the Names of Some Greek Scholars Attributed to al-Fârâbî". *Journal of the American Oriental Society* 61, sy. 1 (March 1942): 73-74.
- Seyyid, Fuâd. "Nevâdirü'l-Mahtûtâtî fi Mektebeti Tal'at". *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-'Arabi* 3, sy. 2 (November 1957): 197-236.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte der Arabischen Schrifttums*. Leiden: Brill, 1970.
- Steinschneider, Moritz. *Al-Farabi (Alpharabius) Des Arabischen Philosophen Leben Und Schriften Mit Besonderer Rücksicht Auf Die Geschichte Der Griechischen Wissenschaft Unter Den Arabern*. St. Petersburg: Academie Imperiale des Sciences, 1869.
- Stroumsa, Sarah. "Al-Fârâbî and Maimonides on Medicine". *Arabic Sciences and Philosophy* 3 (1993): 235-249.
- Taşköprizâde. *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzû'âtî'l-'Ulûm*. thk. Kamil Kamil Bekri ve Abdulvehhab Ebu'n-Nur. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Hadisiyye, 1968.

- Tiryaki, M. Zahit ve Kübra Bilgin Tiryaki (ed.). *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Uludağ, Süleyman. "İhvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19: 580. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- \_\_\_\_\_. *Tasavvufun Dili I: Müşid-Mürid-Yol*. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2006.
- Üçer, İbrahim Halil. "İbn Sînâ Felsefesinde Suret Anlayışı". Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2014.
- Verde, Tom. "Brill's Bridge to Arabic". *Aramco World* 66, sy. 3 (May/June 2015): 30-39.
- Virolijk, Arnoud and Leeuwen, Richard van. *Arabic Studies in the Netherlands: A Short History in Portraits 1580-1950*. Translated to the English by Alastair Hamilton. Leiden: Brill, 2014.
- Voorhoeve, Petrus. *Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*. Lugduni Batavorum (Leiden, Netherlands): Bibliotheca Universitatis, 1957.
- Witkam, Jan Just. *Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden*. Leiden : Ter Lugt Press, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Delil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 136-138. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm: Kâmûsi Terâcim*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1992.

## Ek: Mizaç Risâlesi'nin İçindekiler Tablosu

Besmele-Hamdele-Salvele

Önsöz

İçindekiler

Mukaddime: Terkibin Sebepleri ve Faydaları

Birinci Makale: Mizaç

- A. Birinci Fası: Mizacın Mahiyeti
- B. İkinci Fası: Mizacın Kısımları
- C. Üçüncü Fası: İzafi Mizaç
- D. Dördüncü Fası: Hakiki Mizaç

İkinci Makale: Bileşik Mizaçların Bilinmesi

- A. Birinci Fası: İki Basitten Mürekkep Mizaçlar [Birinci Tür]
- B. [İkinci] Fası: İkinci Tür [Mizaçlar]
- C. Üçüncü Fası: Üçüncü Tür [Mizaçlar]

Üçüncü Makale: Terkip

- A. Birinci Maksat: [İki Basitten Oluşan Terkip Çeşitleri]
  - 1. Birinci Fası: İki Basit Müfretten Oluşan Terkip
  - 2. İkinci Fası: İki Basitten Oluşan ve Sonunda Yine Basit Ortaya Çıkan Terkip
  - 3. Üçüncü Fası: İki Basitten Oluşan ve Sonunda Mürekkep Ortaya Çıkan Terkip
- B. İkinci Maksat: Nakil
  - 1. Birinci Fası: Nakledilenlerin, Nakil Vasıtalarının ve Kendisine Nakil Yapılanların Kısımları
  - 2. İkinci Fası: Basitin Nakli
  - 3. Üçüncü Fası: Mürekkebin Nakli
- C. Üçüncü Maksat: [Bir Basit ve Bir Mürekkepten Oluşan Terkip Çeşitleri]
  - 1. Birinci Fası: Mürekkep ve Basitten Oluşan ve Sonunda Basitin Ortaya Çıktığı Terkip
  - 2. İkinci Fası: Mürekkep ve Basitten Oluşan ve Sonunda Mürekkebin Ortaya Çıktığı Terkip
  - 3. Üçüncü Fası: İkinci Türden Artakalan Üç İzafet
- D. Dördüncü Maksat: [Basit ve Mürekkep Arasındaki Diğer İlişkiler]
  - 1. Birinci Fası: Basitin Mürekkebin İki Niteliğinden Birine Benzemesi Durumunda Olacak Olan
  - 2. İkinci Fası: Mürekkepler
- V. Hatime: [Mizaç Teorisinden İstifade Eden İlimler]